Uit de geschiedenis van de Sint Jansbasiliek te Oosterhout

door

J. M. H. BROEDERS

Inleiding

Wie in de litteratuur gegevens over de Oosterhoutse Sint Jansbasiliek wil vergaren, is voornamelijk aangewezen op de geschriften van Jan Kalf en G. C. A. Juten.

Kalf gaf in 1912 de eerste en nog steeds uiterst waardevolle beschrijving van het gebouw in zijn „Monumenten in de voormalige Baronie van Breda".[1] Juten publiceerde in 1910 veel geschiedkundige gegevens in zijn boekje „Kerkelijk Oosterhout"[2] en later te hooi en te gras ook in het tijdschrift Taxandria.[3] Zijn eerstgenoemde werk, in wezen een parochiegeschiedenis, was niet geheel oorspronkelijk. Het steunde gedeeltelijk op een in een reeks van vijf afleveringen in 1883 in Het Kanton verschenen studie van een anonymus.[4]

Juten heeft veel meer bronnen aangeboord dan zijn voorganger en mede door zijn intuïtie geleid leverde hij een alleszins aanvaardbaar historisch overzicht.

Waarom is dan het onderzoek opnieuw ter hand genomen? De directe aanleiding vormden de resultaten van recente opgravingen in de kerk. Daarnaast kwamen bij de jongste restauratie belangrijke bouwkundige gegevens aan het licht en als beslissende factor kwam daar tenslotte het verzoek bij van pastoor A. C. P. M. Hack om de vondsten ingebed in een historisch kader vast te leggen mede in verband met de feestelijke viering in november 1977 van het met schriftelijke bewijzen gestaafde, minstens 700-jarige bestaan van de parochie.

Bij het onderzoek bleek, dat „Kerkelijk Oosterhout" op de keper beschouwd weinig concrete gegevens bevat over de kerk en dat deze in veel gevallen bovendien een critische toetsing aan de bronnen niet overleefden. Juten was inderdaad slordig.[5] Bij het citeren sloeg hij meer

dan eens moeilijk leesbare woorden over of hij maakte er maar wat van. Merkwaardig genoeg heeft dat het beeld, door het geheel van zijn boek van het verleden opgeroepen, hoegenaamd niet aangetast. Het aanvankelijk niet voorziene noten-apparaat maakte het werk voor de wetenschap gelukkig verifieerbaar.[6]

Kalf heeft zijn geschiedkundige gegevens over de Oosterhoutse kerk vrijwel alle ontleend aan Juten. De waarde van Kalfs werk is dan ook enkel gelegen in zijn bouwkundige beschrijving en in het feit, dat hij aan bouwmeester P. J. H. Cuypers belangrijke mededelingen wist te ontlokken over de restauratie van 1881 - 1883 en over de toestand kort daarvoor.

Bij het nieuwe onderzoek heeft het gebouw het middelpunt gevormd. De parochie heeft bijna uitsluitend aandacht gekregen als rechtsinstelling. Het parochieleven en de zielzorg komen nauwelijks aan de orde. Beperking was immers geboden. Het wedervaren der katholieken in de periode der schuurkerken, om maar een voorbeeld te noemen, is geheel buiten beschouwing gebleven. Zaken die elders al uitgebreid zijn beschreven, zoals de beneficiën[7] en de verwikkelingen rond de restitutie van de kerk aan de katholieken,[8] worden ook slechts terloops besproken zo er al woorden aan gewijd worden.

Het werkstuk is duidelijk als een eerste synthese bedoeld. Tal van wetenswaardigheden uit de aangehaalde bronnen zijn niet opgenomen, omdat zij onevenredig veel plaats zouden vragen. Het materiaal ligt er nog voor het opscheppen. Anderzijds is in veel gevallen gebleken dat zonder nadere diepgaande studie geen sluitend beeld te vormen is. Doorgaans is daar dan op geattendeerd. Wellicht is juist op deze zaken te zeer de nadruk komen liggen, zozeer zelfs, dat er veel meer vraagstukken opgeworpen dan oplossingen aangedragen worden. In de wetenschap dat de eerste een noodzakelijke voorwaarde zijn voor de laatste heeft men daar hopelijk vrede mee.

Oosterhout, kerkelijke rechten en een vroegere kerk.

Al in een oorkonde uit 1213 over het stadsrecht van Geertruidenberg is sprake van Oosterhout,[9] maar de twee vooralsnog oudste der

bekende akten waarin de parochie voorkomt, dateren eerst van 1277. Volgens deze akten verkochten Arnoud van Leuven, heer, en zijn echtgenote, Elisabeth, vrouwe van Breda, woeste grond gelegen in de parochie Oosterhout aan een tweetal Zuid-Brabantse kloosters.[10] Ook in een akte uit 1279 van dezelfde personen uitgaande en ten gunste van het klooster St. Catharinadal bij Wouw opgemaakt komt de parochie voor.[11]

Uit opgravingen in de jaren 1970, 1975 en 1976 verricht is gebleken, dat ter plaatse van de huidige St. Janskerk vroeger al een vrij grote kerk heeft gestaan,[12] die wellicht in eerste aanleg zelfs meer dan twee eeuwen vóór 1277 gebouwd zal zijn. Een zo vroeg bestaan van Oosterhout of van zijn kerk met betrouwbare oorkonden staven is tot heden niet gelukt.

Aanwijzingen zijn er wel. Volgens een valse oorkonde, zogenaamd van 1 juni 992, zou ene Hilzondis, gravin van Strijen, aan een door haar in Thorn te stichten kerk veel goederen gesitueerd in het gebied van het tegenwoordige West-Brabant en Zuid-Holland geschonken hebben. Men neemt aan, dat de inhoud der akte op historische feiten kan steunen.[13] Welnu, de abdij Thorn bezat in Oosterhout uitgebreide cijnsrechten die onder de jurisdictie van de Thornse laatbank van het in de bedoelde akte genoemde Gilze vielen.[14] Sommige van de cijnsplichtige goederen lagen in de onmiddellijke nabijheid van de Oosterhoutse kerk, ja grensden zelfs aan het kerkhof.[15] Onder voorwaarde dat de akte van 922 inderdaad naar haar inhoud betrouwbaar is en, dat de Thornse rechten in Oosterhout van het begin af deel uitgemaakt hebben van het complex te Gilze, is de conclusie gewettigd, dat reeds vóór het jaar 1000 de omstandigheden in Oosterhout de aanwezigheid van een kerk toelieten.

Het patronaatsrecht - dat is het recht om de pastoor ter benoeming voor te dragen bij de bisschop - alsmede het overgrote deel der tienden van Oosterhout waren ten tijde van de oudst bekende oorkonde daarover, daterend uit 1311, in handen van de Tempeliers.[16] De herkomst van deze rechten is niet bekend. De tienden zouden door Beatrix, vrouwe van Strijen, in 1190 aan de Tempeliers geschonken zijn,[17] maar de akte is vals.[18]

De Tempeliers bezaten in Oosterhout ook een aanzienlijk complex

van heerlijkheidsrechten, dat blijkbaar één geheel vormde met een soortgelijk complex in Alphen.[19] Deze rechten hingen ten nauwste samen met die van de heren van Breda. Zij moeten oorspronkelijk één geheel gevormd hebben, zozeer zijn zij elkaars complement.

In 1100 reeds zou Hendrik, heer van Breda, aldaar een klooster gesticht hebben voor de Tempeliers en er vele landerijen te Oosterhout en te Alphen aan geschonken hebben.[20] Het verhaal kan niet juist zijn. De orde werd pas gesticht in 1118[21] en eerst in 1142 wordt ze in Brabant gesignaleerd;[22] in Vlaanderen in 1171.[23] Niettemin zijn de rechten te Oosterhout en Alphen rechtstreeks of indirect afkomstig uit het Bredase complex.

In Alphen hadden de Tempeliers reeds in 1236 belangen.[24] Voor Oosterhout mag hetzelfde aangenomen worden. Het zou echter te ver voeren daaruit zonder meer ook het bezit van kerkelijke rechten hier ter plaatse af te leiden voor dat moment.[25] Niettemin valt uit enige in 1327 over de hierna te noemen kosterij van Oosterhout afgelegde verklaringen op te maken, dat al in 1277 de Tempeliers het patronaatsrecht hadden.[26] Zij kunnen dat zelfs al lang tevoren in bezit gehad hebben. Zouden zij hun kerkelijke rechten in Oosterhout in zijn jeugd nog niet bezeten hebben, dan zou de in 1327 bijna honderdjarige Jan van der Voert dat zeker gezegd hebben, gelet op de strekking van zijn getuigenis inzake de kosterij.[27] Na de opheffing van de orde der Tempeliers door paus Clemens V in 1312 kwamen haar rechten in handen der Johannieters.[28]

De kosterij stond ter begeving aan de heer van Breda of, in tijden dat hier een bijzondere heer was, aan die van Oosterhout. Ook de naburen hadden oorspronkelijk invloed op de voordracht.[29] In latere tijd blijkt van deze invloed niets meer.[30]

Blijkens een verklaring uit 1311 kon de heer van Breda rechtens geen kerk bouwen in Oosterhout.[30a] Deze merkwaardige beperking van de macht van de wereldlijke heer kan samen met enige andere soortgelijke bepalingen wel eens van uitzonderlijk belang blijken bij de ontsluiering van Oosterhouts middeleeuwse geschiedenis.

Tegelijk met de tienden der Johannieters werd het patronaatsrecht in het begin der zeventiende eeuw verworven door prins Filips Willem van Oranje als heer van Breda.[31] Met de inneming van Breda door prins

Maurits in 1590 zou de orde toch al de feitelijke macht over haar goederen in deze streken verloren hebben, naar men gewoonlijk aanneemt.[32] Na de dood van Filips Willem gingen zijn rechten over op zijn halfbroer prins Maurits en later op Frederik Hendrik. Na 1635 heeft Frederik Hendrik het patronaatsrecht niet meer uitgeoefend.[33]

Aan de Oosterhoutse kerk was geen kapittel verbonden, al hebben vroegere geschiedschrijvers dat gemeend of voor mogelijk gehouden.[34] Wel was er in de loop der eeuwen een groot aantal altaren met een nog groter aantal van daaraan verbonden beneficies gesticht. Zo waren er behalve het pastoraat en het kosterschap in het begin der 16e eeuw nog elf beneficies.[35]

De daarmede begiftigde priesters-beneficianten of hun plaatsvervangers, de koster én de rector scholarum of Latijnse schoolmeester, zongen op zon- en feestdagen gezamenlijk de metten en de vespers.[36] Voor het zingen van deze getijden waren reeds vóór 1500 en werden ook nadien nog verscheidene fondsen gesticht.[37]

In de middeleeuwen waren de parochiekerken ingedeeld in drie klassen. Men had de ecclesiae integrae of „hele kerken", de ecclesiae mediae of „halve kerken" en quartae capellae. Men meent dat deze klassering opgemaakt was naar de welstand der kerken. In ieder geval kwam zij tot uiting in de hoogte van de kerkelijke belastingen die de parochies moesten opbrengen. Alleen de „hele kerken" betaalden het volle pond. Oosterhout behoorde, anders dan men zou verwachten, tot de „halve kerken", terwijl onder meer Alphen, Baarle, Gilze, Raamsdonk en Geertruidenberg tot de „hele kerken" gerekend werden.[38]

Men mag zich afvragen, of alleen de welstand van de kerk maatgevend was. In Oosterhout immers was men van oudsher gewoon om in festivitatibus triplicibus[39] (op drievoudige feesten) vespers en metten te zingen, omdat het een „halve kerk" gold, zoals men zelf omstreeks 1500 beweerde.[40]

Wat hebben de recente opgravingen over de vroegere kerk aan het licht gebracht? Uiteraard waren dat in hoofdzaak fundamenten of liever fundamentresten, want in de loop der eeuwen waren bij de vele begravingen in de kerk de oude grondvesten deerlijk toegetakeld. Vooral in

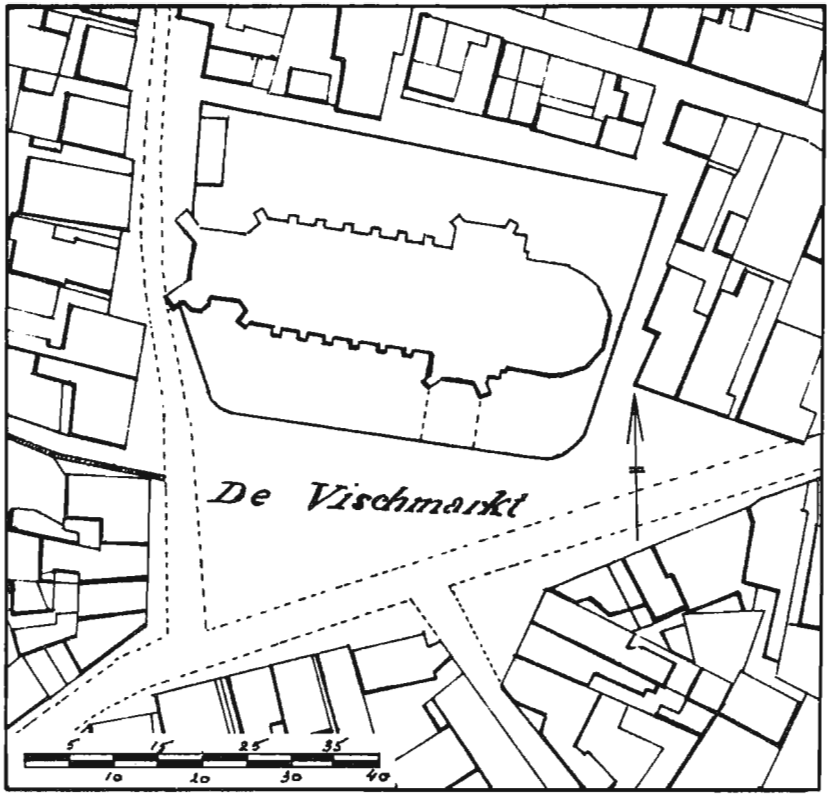

Fig. 1. De kerk en het kerkhof rond 1830 naar het minuutplan van het kadaster.

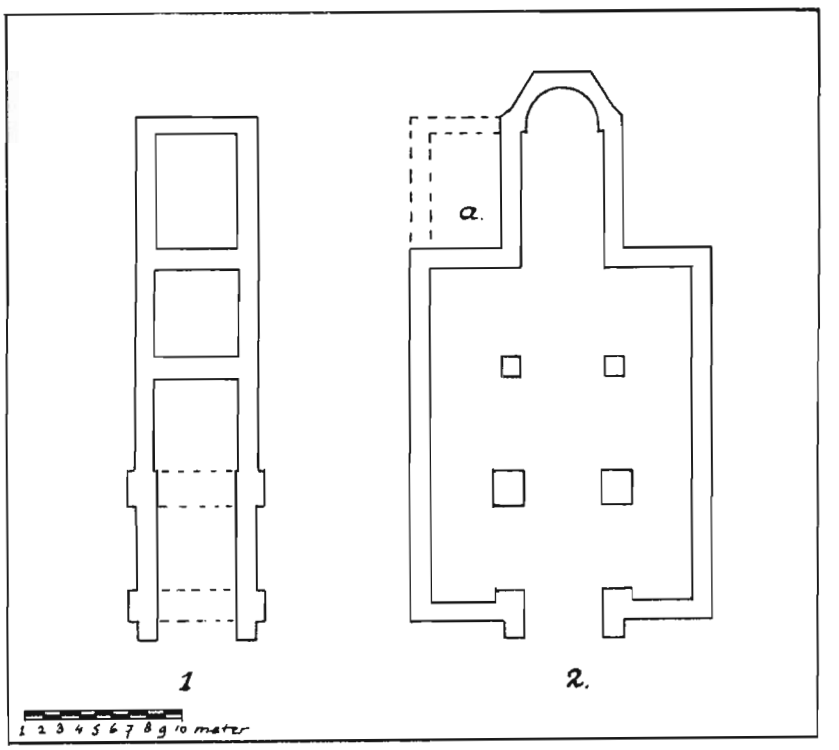

Fig. 2. Reconstructie van de eerste in natuur- en tufsteen opgetrokken kerken.

1. De eventueel deels praeromaanse kerk;
2. de driebeukige kerk tot omstreeks 1473 met
   a. de plaats van het koor van omstreeks 1394, waarin het Driekoningenaltaar werd gesticht.

de noordzijde van het middenschip waren ze over grote afstanden nagenoeg verdwenen.

De gevonden fundamenten reikten van plaatselijk 0,20 tot in het algemeen 1,40 meter onder het huidige vloerpeil. Hun breedte was doorgaans omstreeks 1,10 meter en ze waren opgebouwd uit twee evenwijdige „muren" van grote veldkeien, brokken ijzeroer en blauwachtige platte brokken natuursteen, alle sterk wisselend in formaat en zoveel mogelijk met een vlakke kant naar buiten gericht. De ruimte tussen deze „muren" was opgevuld met kleinere veldkeien, ijzeroer, natuursteen, specie en wat dies meer zij. Van baksteen of enig ander gebakken goed was geen spoor te bekennen. Wel was tufsteen gebruikt, maar dat gebruik bleef toch meest beperkt tot de bovenste lagen.

Vermoedelijk heeft de kerk twee bouwstadia gekend, waarvan de eerste prae-romaans kan zijn geweest. Uit de resten van deze eerste kerk viel op te maken, dat zij een koor had met een breedte van 4,75 en een lengte van 6,67 meter binnenwerks, dat oorspronkelijk rechthoekig gesloten was.

Deze kerk had maar één beuk. Ten westen van het koor en in het verlengde daarvan lagen twee nagenoeg vierkante traveeën. Zij waren met hun afmeting van ongeveer 5,10 meter in het vierkant nauwelijks breder dan het koor zelf. Aan de westzijde van de kerk heeft vrijwel zeker een toren gestaan.

In de veronderstelde tweede fase is de kerk in romaanse stijl uitgebreid. Het koor kreeg een absis in tufsteen inwendig halfcirkelvormig met een straal van 2,20 meter en van buiten driezijdig gesloten. Deze absis was dus vrijwel gelijk aan de vroegste koorsluiting van het zogeheten Boterkerkje te Oirschot dat men dateert op 1100 - 1125.[41] In Oosterhout was de absis echter iets smaller dan het koor. Het muurwerk, althans het fundament daarvan, was duidelijk minder zwaar dan dat van de rest van de kerk.

In deze tweede fase telde de kerk drie beuken. De oorspronkelijke zijmuren van het schip had men doorgebroken[42] en aan weerszijden had men een zijbeuk aangebouwd met een inwendige breedte van ongeveer vier meter.

De zijbeuken waren van het middenschip gescheiden door pijlers op

de oude fundamenten met een zwaarte van ongeveer 1,10 meter in het vierkant. Hoewel het schip in Oosterhout veel korter was, moet het met deze pijlers iets weg gehad hebben van de nog bestaande basilicale kerk van Aldeneik bij Maaseik.[43] Sporen van een transept zijn dan ook niet aangetroffen.

Bij de uitbreiding trok men de zijbeuken aan weerszijden van de toren door. Ook de muren van de toren werden naar de beuken doorgebroken,[44] zodat hij als het ware op pijlers van ongeveer 1,75 bij ongeveer 2 meter in de kerk kwam staan. Aan de westzijde van de toren bevonden zich waarschijnlijk nog twee steunberen die mogelijk een soort luifel droegen, zoals bij de kerk van Afsnee in Vlaanderen[45] het geval is. De fundamenten strekten zich tenminste nog ruim een meter buiten de toren in westelijke richting uit. De totale lengte buitenwerks moet ongeveer 32 meter hebben bedragen, de breedte over het schip ongeveer 17 meter.

In 1394 is sprake van een nieuw koor aan deze vroegere kerk. Daarin werd in het begin van de vijftiende eeuw krachtens het uit genoemd jaar daterende testament van een der bastaardzonen van Willem van Duivenvoorde, Willem van Oosterhout, en zijn eerste vrouw, Heilwigis van Wassenaar, het Driekoningenaltaar gesticht.[46] Dit koor lag aan de noordzijde der kerk.[47] Het was dus niet een nieuw hoofdkoor.

Oude beneficielijsten[48] wijzen uit, dat de vroegere kerk ten minste vijf altaren heeft geteld. Een der oudste altaren, mogelijk zelfs het hoogaltaar, was toegewijd aan de H. Geest.[49] De vroegste vermelding dateert van 1399. In de noordelijke zijbeuk, vlak voor het nieuwe koor, stond het oude Maria-altaar. Het zal om het nieuwe koor vanuit de zijbeuk toegankelijk te maken enigszins opgeschoven zijn naar de buitenmuur.[50] Ook dit altaar werd al in 1399 vermeld. Vermoedelijk waren beide altaren zeer oud. Oprichtingsbrieven zijn er niet van bekend. Hadden de Johannieters dergelijke akten wel gehad, dan zouden deze samen met die van de jongere altaren in het begin der 17de eeuw in de Nassause Domeinarchieven terecht zijn gekomen. Daar berusten ze niet.[51]

Het altaar der Drie Koningen stond, als gezegd, in het nieuwe koor zelf. Verder waren er nog een H. Kruisaltaar, opgericht in 1414[52] en een nieuw Maria-altaar, opgericht op initiatief van het Onze Lieve-

vrouwegilde in 1455.[53] De plaats van deze laatste altaren is niet bekend.

Evenals alle andere kerken werd ook de romaanse kerk van Oosterhout gebruikt als begraafplaats. Zo lag er het graf van de ouders van de vermoedelijke grondlegger van het slotje Limburg, Peter de Hertoghe. Krachtens zijn testament uit 1465 werd het gedekt met een zerk van Naamse steen.[54]

Bouw van nieuwe kerk en toren.

Mocht het kerkhof rond het midden van de vijftiende eeuw ongeveer dezelfde afmetingen hebben gehad als die omstreeks 1825 op de kadasterkaart zijn ingetekend,[55] dan heeft de oude kerk midden op het grote terrein er wat petieterig en verloren bijgestaan. Het grijze gebouw is beslist ook te klein geweest voor het groeiende aantal parochianen. Het kan dan ook nauwelijks een wonder heten, dat er tussen 1459 en 1493 geen enkel altaar werd gesticht. Kennelijk was er geen plaats. Of heeft men mogelijke weldoeners er toe weten te bewegen hun geld te storten in fondsen voor de nieuwbouw?

Rond 1473 zal met het werk van de nieuwe, de tegenwoordige kerk zijn begonnen.[56] Bij de bouw ging men zeer practisch te werk. De Heilige Diensten moesten vanzelfsprekend zoveel mogelijk doorgang kunnen vinden. Het gehele hoofdkoor en de zijkoren van de nieuwe kerk werden daarom aan de oostzijde achter het koor van de bestaande romaanse kerk opgebouwd. Zelfs de vieringpijlers der nieuwe kerk werden buiten aan weerszijden naast het koor van de oude kerk opgetrokken, al zal men daarbij voor de noordwestelijke pijler toch wel het betrekkelijk nieuwe noordelijke koor hebben moeten slopen en de noordmuur van het oude hoofdkoor dichten.[57]

Op deze manier werden de breedte en de lengte van het koor der oude kerk natuurlijk bepalend voor de maten van de viering en daarmede ook voor de afmetingen van het koor, het transept en het middenschip van de huidige kerk.

Vermoedelijk heeft men het werk gestopt ongeveer één meter westelijk van het transept.[58] Dat was precies aan de westzijde van de dwarsmuren van het oude kerkschip en de zijbeuken. Deze muren behoefde

10. Het fundament van de romaanse absis onder de triomfboog der huidige kerk.

Foto Verschuren.

11. Vier soorten bouwstenen: onderaan rechts veldkeien; midden links tufsteen van de absis; in het midden ijsselstenen aan een poer van het 17e eeuwse oxaal; boven moderne metselstenen.

Foto Van Bijnen.

12. Overzicht van de viering met in het midden de grafkelder uit 1820 die zich naar links uitstrekt tot in het transept.

Foto Verschuren.

13. Overzicht van noord naar zuid met drie van de zes westelijke poeren van het 17e eeuwse oxaal. Op de voorgrond een van de muren van het achtkantige verhoog uit 1970.

Foto Verschuren.

men maar iets hoger op te trekken om een goede aansluiting te krijgen met het hogere dak van het nieuwe kerkgedeelte.

Deze manier van doen zou tevens een redelijke verklaring kunnen geven voor het merkwaardige feit, dat de eerste travee westelijk van de viering ongeveer een meter langer is dan alle overige. Dat noopte weer tot de plaatsing van een veel breder venster.[59] We vermoeden, dat men bij het uitzetten van het schip begonnen is aan de westkant van de oude triomfboog in plaats van uit te gaan van de vieringpijlers zelf!

Bij het optrekken van het transept zal men over het oude koor heengebouwd en dat vervolgens pas gesloopt hebben. Dezelfde werkwijze werd in 1505 ook in Goes toegepast.[60]

Het nieuwe gedeelte van de kerk moet een kolossale indruk hebben gemaakt. Het was opgetrokken in de laat-gotische stijl der Kempen met zijn typische, van de eigenlijke Brabantse gotiek afwijkende kenmerken als ronde, niet al te rijzige zuilen gedekt met koolblad-kapitelen[61] in plaats van pijlerbundels en betrekkelijk laag gehouden bovenmuren. Zij boden zeker niet de ruimte voor een triforium en voor boven de daken der zijkoren en zijbeuken uitkomende vensters, zoals in de grote Brabantse gotiek wel gebruikelijk was.[62]

Niet alleen het koor en de zijkoren, waarvan de oude gewelven nu nog intact zijn, maar ook de viering en de beide transepten waren in steen overwelfd.[63]

Omtrent 1493 moet dit gedeelte van de kerk gereed zijn geweest. In dat jaar werd verlof verkregen tot de oprichting van een nieuw altaar, dat van St. Anthonius, Rochus en Sebastianus.[64] In 1495 schonk de heer van Bergen op Zoom een glasraam: een zeker teken, dat de kerk klaar was.[65] In 1499 tenslotte kreeg men toestemming voor de stichting van het beneficie van St. Petrus, Paulus, Mathias en de H. Anna, verbonden aan een altaar dat al wel gebouwd, maar nog niet geconsacreerd was.[66]

Het zal vooralsnog een grote vraag blijven, hoe de kerk er rond 1500 precies heeft uitgezien. Waarschijnlijk verkeerde zij toen, gelijk we hierboven al aangaven, in een soort overgangsfase, waarbij het oostelijke, gotische deel hoog in baksteen oprees en het romaanse westelijke deel met de romaanse toren daar, grijzig en oud, wat pover bij afstak.[67]

Er moet in die tijd een flink aantal priesters in Oosterhout geresi-

deerd hebben. Men heeft zelfs het zingen van getijden ingevoerd. De door Krüger geboekstaafde overlevering dat in de kerk weleer een koorgestoelte heeft gestaan, zal inderdaad op ware gronden berusten.[68]

In het begin van de zestiende eeuw werd weer een aantal altaren gesticht. In 1510 worden voor het eerst genoemd het altaar van de H. Barbara, dat in 1523 kennelijk werd gesierd met een geschilderd altaarstuk,[69] en het altaar van St. Joris en de H. Catharina.[70] In 1520 wordt voor het eerst genoemd het altaar van St. Lambertus en Bernardus[71] en in 1524 het altaar van de H. Anna, Joachim en St. Josef.[72]

Het is onwaarschijnlijk dat ook deze vier laatste altaren alle een plaats hebben kunnen vinden in het in 1493 gereed zijnde deel van de nieuwe kerk. Zij zullen, zoals dat na 1625 ook het geval is geweest, deels in het schip gestaan hebben, dat dan in het begin van de zestiende eeuw verder naar het westen uitgebreid zal zijn ten koste van het schip en de toren der romaanse kerk.

Met het werk aan de weelderige gotische toren is men ongetwijfeld begonnen in 1519.[73] De plannen waren toen niet bepaald van de ene op de andere dag opgekomen. Vanwege de grootse opzet van de kerk was het kerkhof niet lang genoeg om ook aan de toren plaats te kunnen bieden. De „gemeente" kocht grond aan ten westen van het kerkhof en reeds in 1506 is er sprake van het „gebueren erve" vóór de kerk.[74] Men had een strook over de volle breedte van het kerkhof aan kunnen kopen, maar men heeft zich beperkt tot het strikt noodzakelijke. Dat verklaart het plotselinge terugspringen van de rooilijn der huizen recht tegenover de toren.

De naam van de bouwmeester is niet bekend. Alleen door vergelijking van zijn schepping met andere torens zullen we nader tot zijn identiteit kunnen komen.

Welnu, de onderste geleding van de Oosterhoutse reus lijkt veel op die van de toren van Oud Gastel, maar zij is uiteraard veel robuuster.[75] De gelijkenis is niettemin zo treffend, dat men wel aan een en dezelfde bouwmeester moet denken. Vooral de ingangspartijen met de drievoudige beeldnissen herinneren aan de latere Keldermansen.[76] Met name Rombout II Keldermans (1460 - 1531) werkte in het eerste kwart van de 16de eeuw in Breda en omgeving.[77] Hij ontwierp ook de toren van

Hoogstraten.[78] Het zou echter te ver voeren om het Oosterhoutse ontwerp zonder meer uit de koker van deze Keldermans te laten vloeien.[78]

Men dient ook rekening te houden met de onder meer in Breda aan de toren en aan de kloosterkerk van St. Catharinadal werkzaam geweest zijnde Cornelis Joos.[79] De bouwer moet in ieder geval bijzonder goed bekend zijn geweest met de toren van Breda. De tweede en het gereedgekomen deel van de derde geleding van de Oosterhoutse kolos zijn immers gebouwd naar het voorbeeld van de machtige Lieve-Vrouwetoren.[80]

De St. Janstoren is zeker geen slaafse navolging geworden. In plaats van natuursteen vinden we in Oosterhout aan de buitenzijde baksteen afgewisseld met natuurstenen banden. Verder is alleen het ornament van natuursteen.

De traptoren aan de zuidzijde is in Breda veel meer opgenomen in het zuidwestelijke contrefort. In Oosterhout mist de tweede geleding een balustrade, terwijl de balustrade van de derde geleding hier heel andere, strakkere vormen heeft. Wellicht is dat een gevolg van het feit, dat zij oorspronkelijk was uitgevoerd in baksteen met slechts een natuurstenen dekking.

In welk tempo de bouw van de toren vorderde is moeilijk te achterhalen. In oktober 1521 wordt van zekere erven en huizen voor het eerst gezegd, dat ze gelegen zijn „achter den thoren".[81] In de jaren 1525 - 1527 worden flinke kapitalen geleend voor de torenbouw, vooral van meester Goesen van Hal, een blijkbaar zeer gefortuneerde ingezetene,[82] terwijl kennelijk in 1547 of 1548 een bij de kerk uit steen en hout opgetrokken klokkestoel of „clockhuys", waarin tijdens de bouw de klok had gehangen, werd afgebroken.[83]

We moeten aannemen, dat toen uit geldgebrek van een verdere voltooiing is afgezien en de romp met een voorlopige kap is gedicht in verbeiding van betere tijden, die echter nimmer zouden aanbreken.

De toren werd los vóór de kerk, of - in de beginfase - een eind vóór de romaanse toren gebouwd. Bij de recente opgravingen bleek tussen de meest westelijke pilaren van de middenbeuk nog het bakstenen fundament aanwezig te zijn van een vroegere sluitmuur der kerk. Het zou kunnen, dat men de kerk vanaf het transept in twee of meer etappes

naar de toren heeft laten toegroeien. De eerste etappe zou gereikt kunnen hebben tot aan de westgevel van de romaanse kerk, waarbij de oude toren het loodje heeft moeten leggen en de aparte klokkestoel noodzakelijk werd. De tweede etappe heeft, naar we vermoeden, gereikt tot de sluitmuur en het leven gekost aan de klokkestoel[84] omstreeks 1547 en in 1552 tenslotte kwam de aansluiting van schip en toren tot stand middels een „afhanck".[85]

In de pilaren tussen de vieringpijlers en de toren werd veel tufsteen verwerkt. Dat moet in overvloed aanwezig zijn geweest van de afbraak der oude kerk.[86] Boven in de muren van het middenschip werden nog wel gewelfkassen aangebracht, maar deze zijn nooit benut:[87] een merkwaardige parallel met de St. Pieterskerk in Oirschot.[88] Stenen gewelven zouden trouwens niet over de zeer hoge „koornis" in de oostmuur van de toren heen gevoerd hebben kunnen worden. Zoals overal elders in kerken gebouwd in Kempense trant, zal de middenbeuk overwelfd zijn geweest door een houten tongewelf[89] en de zijbeuken door een zogenaamde kwart-ton.

In de bovenmuren van het middenschip werden zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde spaarvelden aangebracht onder telkens een gehele travee overspannende spitsboog,[90] maar er waren geen ramen. Hoewel deze muren uitrezen boven de daken der zijbeuken, was het gebouw naar bouwkundige normen gerekend feitelijk dus een pseudo-basiliek.[91]

Regeling van de bouw en het beheer tot omstreeks 1625.

In de periode 1475 - 1552 zijn het steeds de „magistri fabrice",[92] de kerkmeesters geweest die zich met de kerkbouw bemoeiden; niet de Johannieters, zoals de gangbare mening wil.[93] Overeenkomsten voor de levering van stenen werden in 1475 afgesloten door de kerkmeesters. Zij traden toen duidelijk op voor de kerk van Oosterhout als rechtspersoon.[94] Voor de financiering van de torenbouw werden door de kerkmeesters in 1525, 1526 en 1527 gelden opgenomen van particulieren met de kerk en haar inkomsten als onderpand.[95] Toen een (oud-)kerkmeester rond 1550 bouwmaterialen bij de kerk liet ontvreemden voor verbeteringen aan zijn eigen huis, was het een van zijn opvolgers,

die een gerechtelijk onderzoek tegen zijn collega in liet stellen.[96]

Als tiendheffers zullen de Johannieters volgens het in het Luikse bisdom op dit punt lang geldig gebleven commune kerkrecht hebben moeten zorgen voor de bouw en het onderhoud van het schip der kerk en voor een klok.[97] De pastoor genoot de inkomsten van zoveel tienden in Oosterhout,[98] dat hij welhaast zeker voor het onderhoud van het koor te zorgen had.[99] Het is echter niet onmogelijk, dat de verplichtingen van de tiendheffers in Oosterhout van meer beperkte aard waren gezien de toestand in de 17de en 18de eeuw. Met veel meer dan de financiering zullen de Johannieters zich tijdens de bouw niet bemoeid hebben, tenzij er, zoals rond 1644 in Etten het geval was,[100] conflicten zijn gerezen.

De moeilijkheden van de financiering zullen we overigens niet te licht mogen schatten. In 1473 verkochten de Johannieters het overgrote deel van hun heerlijke rechten te Oosterhout en Alphen aan de heer van Breda.[101] Dat gebeurde natuurlijk niet uit weelde, al behoeft de verkoop niet noodzakelijk samen te hangen met de bouw van de Oosterhoutse kerk. In 1494 werden door de Johannieters tenminste andere oorzaken opgegeven voor hun geldzorgen van dat moment.[102] Daar staat tegenover, dat de eerste bouwfase toen al afgesloten was.

Daarom blijft het toch verleidelijk om verband te zien tussen de verkoop der rechten en de bouw van de kerk, al was de transactie wel een ingewikkelde weg om aan geld te komen.[103] Mochten de Johannieters inderdaad omwille van de kerkbouw hun heerlijkheidsrechten verkocht hebben, dan is de in Oosterhout veel gehoorde mening dat de schuinkruisen die de transeptgevels van de kerk sieren de rechtsmacht van deze geestelijke ridderorde in Oosterhout zouden symboliseren, niet langer ernstig te nemen.[104]

De schuinkruisen komen trouwens op meer kerken voor.[105] Wil men er per sé rechtstekens in zien, dan zou men eerder aan symbolen van immuniteit van kerk en kerkhof ten opzichte van de wereldlijke rechtsmacht mogen denken. Dat het asielrecht geen dode letter was, blijkt uit een getuigenis van 1326: „ende dair lach een onvroet man in die kerke tOisterhoute, dine wilde" . . . „uter kerke niet komen".[106] De grens tussen het wereldlijk en het geestelijk rechtsgebied werd gevormd door

de kerkhofmuur en de vee-roosters in de daarin aanwezige doorgangen.[107]

Er was een vrij hechte band met de burgerlijke gemeente. De kerkmeesters werden in de bouwperiode doorgaans mede gevonden in de gelederen der schepenen.[108] Een van de lieden met zo'n dubbele functie, Cornelis van Drongelen, was bovendien plaatselijk rentmeester van de heer van Breda te Oosterhout[109] en één der geldschieters bij de torenbouw.[110]

Er was nog een tweede binding met de gemeente. Voor de toren behoefden de tiendheffers volgens het commune kerkrecht niet te zorgen.[111] In Baarle en Etten, om enige concrete gevallen te noemen, bestond deze verplichting dan ook niet.[112] In Oosterhout al evenmin! Uit een akte van 1527 blijkt, dat de kerkmeesters de jaarrenten voor de bouw van de nieuwe toren verkochten met toestemming van de schepenen en van alle ingezetenen, „die daeromme vergadert zyn geweest". De kerkmeesters stonden met hun eigen goederen garant voor een richtige betaling, maar schout, schepenen en gemene ingezetenen zouden hen vrijwaren voor schade.[113]

Naar men al vreesde zijn de inkomsten van de kerk niet toereikend gebleken om de jaarrente, die zes procent bedroeg van de geleende kapitalen,[114] op te brengen. De gemeente sprong af en toe bij. Zo werden in 1539 renten betaald van gemeentewege,[115] en nog in 1606 werd een dubbel brandgeld geheven om daaruit onder meer aan Anthonis Pijnappels 200 gulden te betalen ter zake van een jaarrente rustende op de kerktoren.[116] Met een bedrag van 150 gulden in 1588 betaald aan Willem Goderts Zeepsier weten we niet goed raad, omdat vermeld wordt, dat het diende ter voldoening van een rente die hij op de kerk hief.[117] Wat betekent „kerk" in dit geval?

Er was zelfs een derde band met de gemeente. In 1595 waren de kerkmeesters door 's Prinsen domeinraad benoemd,[118] maar op een verzoekschrift van schout en schepenen om weer „naar ouder gewoonte" ook de kerkmeesters aan te mogen stellen, beschikte Prins Maurits gunstig op 15 juni 1607. De zittende kerkmeesters waren toen kennelijk eigener beweging opgestapt.[119] Het eerstvolgende paar kerkmeesters werd op 9 juli 1607 door de schepenen gekozen.[120] Op 2 juni 1608 werden hun opvolgers aangesteld door de schout, de pastoor en de

schepenen.[121] In hoeverre de pastoor en de schepenen ook invloed gehad hebben op de keuze van nieuwe kerkmeesters in 1614 is niet aan het licht gekomen. Alleen hun beëdiging door de schout is vastgelegd.[122] Betekent een en ander, dat de Johannieters uiteindelijk in het geheel niet meer in het stuk voorkwamen? Het heeft er minstens de schijn van. De reparaties van 1588 werden aanbesteed door het dorpsbestuur in het bijzijn van de pastoor en in ieder geval de eerste termijn, groot één derde deel van de aannemingssom werd van gemeentewege betaald.[123] Vermoedelijk werd de rest uit de inkomsten van de kerk bekostigd.

Voor de reparatie van 1606 werd van gemeentewege een aparte belasting, een kerkenschot, geheven van de inwoners en van een gedeelte der Dongenaren in de vorm van een omslag over hun onroerende goederen.[124] In 1607 werden per wijk telkens twee personen aangewezen om een rondgang langs de huizen te houden voor de inning van vrijwillige bijdragen voor het herstel.[125]

Bij de hoognodige reparatie van 1614 kwam de pastoor, die daar tevoren al meermalen op gewezen had, aantonen dat de inkomsten van de kerk inderdaad te gering waren om de kosten te dekken. Men stelde weer een kerkenschot vast.[126] Over de mogelijkheid de Johannieters in te schakelen werd in geen dezer gevallen met ook maar één woord gerept.

Nu wordt door Juten - overigens duidelijk op gezag van Devillers[127] - gemeld, dat de goederen der Johannieters met de inneming van Breda door Maurits in 1590 bijna alle verloren gingen.[128] Deze bewering verdient echter weinig geloof. Het is hoogstens een tijdelijk verlies geweest. Uit processtukken van de gemeente Oosterhout tegen de Johannieters over de betaling van belasting over hun tienden blijkt, dat zij deze tot de verkoop daarvan in 1616 zijn blijven verpachten.[129]

Stonden er nog verplichtingen tegenover deze tiendrechten? Ondanks het feit dat er juist in deze periode nl. in 1611 en 1613 ordonnanties op het stuk van het tiendrecht werden gegeven door de Aartshertogen Albert en Isabella,[130] twijfelen we daar sterk aan. Wellicht heeft de geestelijke orde kans gezien zich rond 1473 daarvan te ontdoen door voor één keer een genereus gebaar te maken. Met verplicht onderhoud of zelfs vervanging had de nieuwbouw uit die tijd immers weinig te maken: het verschil tussen het oude en het nieuwe gebouw was immens.

Mochten er in het begin van de zeventiende eeuw nog verplichtingen zijn geweest, dan zijn deze door de met de andere rechten gecombineerde verkoop van de tienden in 1616 overgegaan op Prins Filips Willem van Oranje[131] en na diens dood achtereenvolgens op zijn halfbroers Prins Maurits en Frederik Hendrik.

De kerk rond het begin van de zeventiende eeuw.

De woede van de beeldenstorm in 1566 zal aan de Oosterhoutse kerk geheel voorbij zijn gegaan. Berichten daaromtrent zijn er tot nu toe tenminste niet gevonden.[132] De mededeling van Juten,[133] dat pastoor Daniël van Doirne geholpen door schout Leenderd van Boischot de beeldenstorm uit Oosterhout wist te weren is verdacht: al was het alleen maar vanwege het feit, dat Van Boischot pas in het voorjaar van 1571 schout werd.[134]

Wel heeft het ongetwijfeld rond kerk en kerkhof gespannen bij de inval van de geuzen-kapitein Christiaan Sprenkhuizen in Oosterhout in de nacht van 5 op 6 mei 1573, waarbij een zeer groot aantal huizen in de kom van het dorp in de as werd gelegd.[135] De zich hevig teweerstellende Oosterhoutenaren waren middels de kerkklok gealarmeerd en er is een serieuze aanwijzing, dat tijdens of als gevolg van het gevecht de ringmuur rond het kerkhof het heeft moeten ontgelden, zoals we dadelijk zullen zien.

De kerk was inmiddels al meer dan een eeuw oud en meermalen zijn er in de te bespreken periode reparaties uitgevoerd. In januari 1588 werden herstellingen aan de bedaking opgedragen aan de schaliedekker Adriaen Janssen.[136] Alle daken van de kerk zelf met inbegrip van dat van een der hallen of portalen, waarschijnlijk dat aan de noordzijde, en het „cleyne Tornke" op de viering moesten gerepareerd worden. Het is twijfelachtig of de kerk, de oude en nu nog bestaande uitkragingen boven aan de muren ten spijt, in die tijd dakgoten had. Men moest immers repareren „van de euselen", de dakoversteken,[137] „opwaerts".

Mogelijk is er een flinke storm geweest in het najaar van 1588. In ieder geval moest de leidekker in januari 1589 weer het dak op om uitgewaaide en gebroken leien en vorsten te vernieuwen.[138] De vorsten

werden met kalk vastgezet. De steunberen behoefden niet opnieuw met leien gedekt te worden. Het zuiderportaal kreeg deze keer wel een beurt en de sacristie werd van een geheel nieuw dak voorzien. Boven „de vunte", de doopvont, was tot dan toe blijkbaar een rieten dak geweest. Dit werd vervangen door een leiendak onderschoten met planken. Uit een later bericht weten we, dat het bedoelde doophuisje aan de zuidzijde van de toren stond.[139]

In 1606 werden alweer reparaties verricht, nu aan de toren en aan een aangrenzend deel van de kerk aan de noordzijde, maar een nadere specificatie van het werk is niet gegeven.[140]

De meest ingrijpende herstellingen werden uitgevoerd in 1614. Toen werden de fundamenten ontgraven en werd rondom de kerk een nieuwe plint aangebracht afgedekt met een lijst van Brabantse of Bentheimer zandsteen.[141] De steunberen kregen tegen inwatering weer een afdekking van leien.

Er kwam een geheel nieuwe vloer van plavuizen in de noorderbeuk vanaf het noordelijke zijkoor tot aan de toren toe. In de hele kerk werd het pleisterwerk bijgewerkt en daarna werd zij geheel gewit met inbegrip van de stenen gewelven en de pilaren, het „vunthuyske" en nog een ander huiske dat aan de noordzijde van de toren stond. Deze laatste aanbouwsels hadden waarschijnlijk een min of meer provisorisch karakter, want in beide gevallen is uitdrukkelijk vermeld, dat men de toren zelf niet moest bepleisteren of witten.

Een probleem vormt de identificering van de „scheydelmuer". De oostzijde van deze muur, de naar de kerk gekeerde kant, moest tot aan de planken toe ook de genoemde behandeling ondergaan. Mogelijk werd met de scheidingsmuur de oostelijke muur van de toren en werd met de planken het houten tongewelf bedoeld.

De muren der zijbeuken moesten gepleisterd worden tot aan de muurplaten. Hieruit blijkt dat de beuken geen stenen gewelven gehad kunnen hebben. Het gewelf in de viering behoefde enig herstel en met name de hardstenen van de ring waar het klokkezeel doorliep moesten opnieuw worden geplaatst. Aannemers van het werk waren Bastiaan Janssen en Marcelis Jaspers uit Geertruidenberg. Voor 500 gulden dachten zij het karwei te kunnen klaren.[142]

In het bestek is niets vermeld over het aanvankelijk ook beoogde herstel van de kerkhofmuur met de (vee)roosters, „Soo dat voor dese troublen mach geweest zyn".[143]

Herstel in de toestand van voor de oorlog. We hebben de indruk, dat uit deze woorden dezelfde hang naar de vredige veiligheid van vroeger spreekt als die tot uiting komt in het streven van het gemeentebestuur in 1617 om het reeds lang verdwenen gilde van de voetboog te doen herleven ter handhaving van de openbare orde: in wezen toch een anachronisme.[144] Was de rol die het gilde in 1573 mogelijk gespeeld heeft in de loop der jaren geïdealiseerd?

De betrekkelijke rust van het Twaalfjarig Bestand[145] moet in Oosterhout aanleiding gegeven hebben tot veel optimisme, zoals moge blijken uit de bouw van het Vrijheidshuis vanaf 1617 en deze rust heeft ongetwijfeld ook geïnspireerd tot de zorgvuldige restauratie van de kerk in 1614.

In deze tijd is er ook voor het eerst sprake van een orgel in de kerk. In 1612 werd een door de gemeente betaalde organist aangesteld.[146] Tot september 1619 waren achtereenvolgens Lieven Baes, Niclaes de Glin of Deglin, Niclaes Modeau en opnieuw Niclaes de Glin als organist werkzaam. Naar hun namen te oordelen kwamen zij uit de zuidelijke Nederlanden. In 1614 had men trouwens een contract afgesloten met de niet nader genoemde organist van Sichem, maar deze was niet op komen dagen.[147]

Over de diverse altaren is al eerder gesproken evenals over het koorgestoelte, dat volgens de overlevering de kerk gesierd zou hebben.[148] Rest ons nog mede te delen, dat onder de triomfboog, althans voor het koor een kruisbeeld hing. In 1552 werd een jaarrente ingesteld van 12 stuivers ter wille van het lof dat elke vrijdag gedaan werd „voir dat heylige cruys voir de core".[149]

Brand van 1625 en herstel.

Tegen het einde van het beleg van Breda door de Spaanse veldheer Spinola, een beleg dat van 27 augustus 1624 zou voortduren tot 5 juni 1625,[150] probeerde een afdeling van de Staatse troepen, onder bevel van

Frederik Hendrik in mei 1625 in Dongen gelegerd,[151] de toren in Oosterhout in handen te krijgen. Deze deed dienst als versterkte uitkijkpost voor de Spaanse troepen. De bezetting van de post, een aantal Bourgondiërs, weerde zich geducht. Tenslotte braken de Staatsen de kerkdeur open en staken toren en kerk in brand.[152]

Hoe groot was de schade? De kroniekschrijver Hugo zwijgt er over. „Al het houtwerk werd een prooi der vlammen, geheel het dak brandde af, en niets bleef over dan vier kale muren", meende Juten.[153] Krüger meldt, dat „de geheele kerk, behalve het koor, haar dak en verwulfsel, en de toren zijnen hoogen top heeft verloren".[154] Erg veel wijzer worden we van deze schrijvers niet. De toenmalige pastoor, Caspar de Witte, schreef dat de hele kerk was afgebrand.[155]

Naar we zelf vermoeden, zal heel het kapwerk van de kerk verbrand zijn met inbegrip van de houten tongewelven van middenschip en zijbeuken, maar met uitzondering wellicht van de daken der zijkoren. De stenen gewelven van het hoofdkoor, de zijkoren en het zuidertransept bleven intact,[156] die van de viering en het noordertransept hebben de brand niet overleefd. De noordelijke transeptgevel heeft zelfs zijn stenen top verloren.[157] Van het meubilair zal niet veel overgebleven zijn en van het orgel, gesteld dat het instrument tegen de torenmuur stond, in het geheel niets.

Wat de toren betreft, menen we er zeker van te zijn, dat het stenen gewelf gespaard is gebleven,[158] maar dat het houtwerk voor het merendeel aan het vuur ten offer is gevallen.

In twee fasen werd de kerk hersteld. De eerste fase, de herbouw van koor, zijkoren en dwarspand, was in mei 1628 in volle gang[159] en zij moet vóór Hemelvaart 1629 haar beslag hebben gekregen.[160] In plaats van de vroegere stenen gewelven in viering en noordertransept werden nu vlakke houten zolderingen aangebracht.[161]

Het spoedige herstel van dit gedeelte van de kerk was in alle opzichten te danken aan pastoor-deken De Witte. Op eigen naam had hij het - voor die tijd zeker - enorme bedrag van 6000 gulden geleend. Dat hij tegenwerking heeft ondervonden van de plaatselijke overheid, zoals Juten meldt,[162] lijkt overdreven. Schout en schepenen zo goed als de pastoor wilden voor 4000 gulden roggerenten van de H. Geest-armen

verkopen of laten lossen ten behoeve van de herbouw. Er bestond alleen een meningsverschil over de hoogte van de losprijzen.[163]

De eerste bouwfase was toen in feite reeds achter de rug. Het geschil ging hooguit om de financiering. De tweede fase zou De Witte niet meer meemaken. Hij overleed 28 augustus 1634 te Antwerpen.[164]

Opmerkelijk is, dat er terwijl de kerk nog half in puin lag, vóór Kerstmis 1633 alweer een orgel stond. De organist werd nu betaald door de pastoor,[165] die gezien ook zijn bemoeienissen met de vroegere organisten een ware muziekliefhebber moet zijn geweest.

De tweede fase van de herbouw werd in de jaren 1635 en 1636 uitgevoerd. Het was deze keer voornamelijk de gemeente die zich intensief met de zaak bemoeide. Secretaris Willeboirts met name had er een werkzaam aandeel in.[166]

In één bestek werd de kap van het hele middenschip èn de lessenaarsdaken van de zijbeuken beschreven.[167] Men heeft toen gekozen voor een vlakke houten zoldering in plaats van het vroegere houten tongewelf in het middenschip. Zo een zolder verhoogde de stijfheid van het gebouw en hij kon tevens gebruikt worden voor het veilig opbergen van graan en andere materialen in tijd van nood.[168]

Het bestek is niet in zijn geheel opgevolgd. In de zuidelijke zijbeuk waren drie Vlaamse gevels met steekkappen voorzien. De bedoeling kan tweeledig zijn geweest. Men had zo immers gelegenheid hogere ramen te plaatsen om op die manier meer licht in de kerk te krijgen en - omdat men ook spreekt van kapellen - het is mogelijk dat aanvankelijk het plan bestaan heeft er altaren in te plaatsen. Afgaande op de prent van Cornelis Pronk[169] moeten we vaststellen, dat deze kapellen niet gerealiseerd zijn.

Onder de lessenaarsdaken werden de zijbeuken voorzien van „getogen werk": ze kregen dus weer houten gewelven in de vorm van een kwart-ton. Het opnieuw onder de kap brengen van dit gedeelte van de kerk zal tot stand gekomen zijn in 1636.[170] De besteders worden niet met name genoemd. De gemeente zou echter de houten delen voor de zijbeuken leveren, terwijl Willeboirts ook overigens nogal wat wijzigde in het bestek.

Ongeveer in dezelfde tijd dat men aan het schip bezig was, of kort daarvoor is van gemeentewege ook de toren hersteld. Eerstens moesten

een zolder onder de „steensolder" (het gewelf) voorzien van een luik om de klok door te laten, een „bovense solder van de welverij", dat is de luizolder, met een nieuwe „welverij" of klokkestoel en het „huiske" voor het uurwerk gemaakt worden. Aannemer was Cornelis Jacobs van Yersel.[171] De aanbesteding heeft uiterlijk op 5 februari 1635 plaats gehad. Op die dag werd tussen Van Yersel en Willem van Schaluynen en Michiel van den Berge een overeenkomst gesloten voor de levering van het hout.

Het werk aan de kap en de galmgaten werd door Van Yersel aangenomen op 15 september 1635. Merkwaardig genoeg kreeg de toren een zadeldak, want de kap had een naald ter lengte van de volle „wijtte" van de toren en zij liep dus maar naar twee kanten en dan nog zeer weinig af. Enig meerwerk aan de galmgaten werd nog aanbesteed op 2 januari 1636.[172]

De aannemer van de werken aan de toren moest ook de klok naar boven hijsen. Deze mededeling is van meer belang dan zij op het eerste gezicht lijkt. Hier immers zo goed als op andere plaatsen in het bestek is sprake van maar één klok. Zonder twijfel was dat de oude klok die in 1631, mogelijk op kosten van Frederik Hendrik, hergoten werd.[173] De klok zal bij de brand van 1625 uit de klokkestoel naar beneden gevallen zijn.

Als deze zienswijze juist is, dan kan de klok uit 1524 van Gheert van Wou, die tot 1943 in de toren hing, er vóór de brand niet in gehangen hebben. Zij moet dan op een later tijdstip aangeschaft zijn en zij kan dan geen aanwijzing geven omtrent de bouwperiode van de toren, zoals men wel gedacht heeft.[174]

Van enige bijdrage in de restauratie van kerk en toren van de zijde van Frederik Hendrik als opvolger in de tiendrechten der Johannieters is voorshands nog niets gebleken. Alleen de tekst op de in 1631 hergoten klok wijst op een bekostiging door de Prins.

Pastoor Rijsbosch, de opvolger van Caspar de Witte, heeft in februari 1636 wegens de gevaren van de Retorsietijd met de kapelaan, Jan van Lil, zijn toevlucht gezocht binnen Breda.[175] Af en toe had hij contact met zijn parochianen, met name met de kerkmeesters.[176]

Omstreeks Allerheiligen 1637, na de inneming van Breda door Fre-

derik Hendrik, vertrok de pastoor naar Antwerpen.[177] Eerst in het begin van 1639 keerde hij naar Oosterhout terug.[178] Intussen had hij wel degelijk geijverd voor de verdere inrichting van de kerk. Zo gaf hij ondermeer opdrachten aan meester Rombout Verstappen, beeldsnijder te Mechelen,[179] en aan meester Jasper, schrijnwerker te Turnhout. Een koperen kroonluchter liet hij komen uit Sint Niklaas.[180] Een marmeren doopvont met koperen deksel werd in Antwerpen besteld.[181]

Een vrij compleet beeld van de inrichting van de kerk hebben we, zij het niet zonder moeite, op kunnen maken uit de plannen die Rijsbosch voor ogen stonden,[182] uit verkooplijsten van meubilair in 1652 en uit de resultaten van de opgravingen in 1975 en 1976.

In het koor stond het hoogaltaar en een koorgestoelte. In het zuidelijke zijkoor, eerst de plaats van het St. Hubertusaltaar, was een nieuw Driekoningenaltaar opgebouwd.[183] Het St. Hubertusaltaar zelf was verhuisd naar een plaats in het schip van de kerk in de travee grenzend aan de viering en wel tussen de pilaren aan de zuidzijde.[184] Recht daartegenover tussen het noordelijke zuilenpaar stond de preekstoel.[185] In de tweede travee westelijk daarvan moet het St. Anna-altaar aan de noordzijde en moet het St. Ambrosiusaltaar aan de zuidzijde tussen de pilaren gestaan hebben. Beide altaren waren nieuw. De Antwerpse schilder Thomas Willeboirts vervaardigde voor beide altaren een altaarstuk.[186] Een der stukken werd geschonken door de „bielieden", de leden van het met Lichtmis 1633 opgerichte St. Ambrosiusgilde, het andere door enige „goede weduwen".[187] De kosten waren tweehonderd patacons.[188]

Het is vrijwel zeker, dat de drie tussen de pilaren van het schip opgestelde altaren oorspronkelijk een plaats toebedacht is geweest in de uiteindelijk niet tot stand gekomen kapellen in de zuiderbeuk.

Het noordelijke zijkoor heeft naar oude traditie het Maria-altaar geherbergd. Het H. Geestaltaar en het H. Kruisaltaar moeten in de transeptarmen gestaan hebben, maar hun onderlinge plaats is onzeker. We vermoeden dat het H. Kruisaltaar in het noordertransept stond, daar het een „afdoening van het kruis" betrof.[189] Aan de westzijde van het middenschip was boven de ingang een in hout gesneden kruisbeeld geflankeerd door beelden van Maria en Johannes aangebracht.[190]

Kroonluchters, een epithaaf voor pastoor Caspar de Witte en het

orgel completeerden de inventaris. Dank zij een tweetal beschrijvingen van de kerk uit de 18de eeuw weten we, dat het orgel op een eikenhouten oxaal stond dat een afsluiting vormde tussen het priesterkoor en de rest van de kerk. Op dit oxaal vonden ook de zangers een plaats.[190a] Met ingang van Sint Jan 1639 heeft de pastoor aan de koster het „orgelspelen" opgezegd,[191] wellicht als in 1636 vanwege de „quade tijden".[192]

De kerk in de protestantse periode.

Beheer.

Na de sluiting van de Vrede van Munster op 30 januari 1648 en haar afkondiging op 5 juni van dat jaar,[193] toen het noordelijke deel van het hertogdom Brabant als Staat-Brabant toegevoegd werd aan de Republiek der Zeven Provinciën, kwam het Oosterhoutse kerkgebouw in handen der protestanten, die er op 20 juni 1648 bezit van namen.[194]

Op 15 juni 1648 had de Prins van Oranje, Willem II, bevolen de kerken in de Baronie van alle katholieke zaken te zuiveren[195] en reeds vijf dagen daarna dus geschiedde dit te Oosterhout onder leiding van de drossaard van Breda en de schout van Oosterhout.[196] Hoe zo een bezetting in zijn werk ging is vastgelegd voor Alphen, waar de overneming gebeurde op 2 juli 1648.[197] De katholieken waren nu genoodzaakt hun kerkelijke diensten te vieren in schuren en andere geheime onderkomens.[198]

Het beheer over de Oosterhoutse kerk in het begin van de protestantse periode onttrekt zich goeddeels aan onze waarneming. Vermoedelijk heeft zich de kerkeraad met die taak belast. In 1659 was er één, overigens ongenoemde, „kerkmeester van de grote kerk",[199] die zeer slecht bij kas was.[200] In 1665 blijkt Jan de Greeff kerkmeester te zijn, maar over zijn benoeming is niets bekend.[201] Tot aan zijn dood op 13 augustus 1693 bleef hij in functie. In het bijzijn van de predikant, Marijnus van Hoecken, werden door de plaatselijke magistraat nu twee kerkmeesters gekozen en aangesteld: Willem Brouwers voor twee en Nicolaas Florens voor drie jaar.[202]

De verhouding tussen kerkmeesters en magistraat moet vrij goed zijn geweest. De schout, het merendeel der schepenen en de secretaris waren

in de tweede helft van de 17de eeuw immers allen van de „ware religie".

In 1659 leenden kerkmeesters,[203] ouderlingen en diakenen een bedrag van 2000 gulden voor de aanleg van een keiweg ondermeer dienende tot „ciraert" van de kerk en de vrijheid Oosterhout. Deze keiweg liep van de Heuvel via de Markt naar de Leijsenhoek. De magistraat verklaarde zich tot principale schuldenaar en de hoofdsom werd in 1729 dan ook door de Vrijheid terugbetaald, maar zeker tot 1682 werden de interesten voldaan door de kerkmeesters uit een verhoging van de begrafenisrechten.[204]

De kerkmeesters moesten hun rekeningen overleggen aan de burgerlijke overheid ter vaststelling. De laatste zal geen bedenkingen hebben geuit, zolang de rekeningen sluitend waren. Het nadelige slot van enige kerkrekeningen was in 1726 de oorzaak van de eerste in een reeks fikse ruzies tussen de magistraat en de kerkmeesters.[205] De Vrijheid moest erkennen, dat het niet redelijk was om alle reparatiekosten van de kerk ten laste te laten komen van de relatief kleine groep, die in de kerk eigen of gepachte stoelen had en, dat zijzelf moest bijspringen.[206] Prompt ontstond er onenigheid met kerkmeesters, die zonder voorkennis van schepenen grote uitgaven hadden gedaan voor reparaties of zelfs voor nieuw werk. In 1747 maakte de Domeinraad van de Prins een eind aan de strubbelingen door te bepalen, dat het beheer een zaak was uitsluitend van het plaatselijke bestuur.[207]

De kerkmeester werd in de 18de eeuw gewoonlijk voor een termijn van twee jaar door de schepenen uit hun midden gekozen en door de schout beëdigd. Verlenging van zijn ambtsperiode was eerder regel dan uitzondering.[208] Zijn taak omvatte volgens een aanstelling uit 1755 het beheer en de administratie van de kerkgoederen, het aanwenden ten meeste nutte van de inkomsten en het afleggen van de rekening van zijn beheer aan de magistraat. Werken van enig belang uit laten voeren zonder toestemming der schepenen werd uitdrukkelijk verboden.[209]

Overigens was het plaatselijke bestuur op zijn beurt weer afhankelijk van de Prins en zijn Domeinraad. Zo diende men in 1737 bij hen een verzoek in om een orgel te mogen laten bouwen, maar het werd niet ingewilligd.[210] Een dergelijk verzoek werd nogmaals gedaan in 1756 en nu had men, na een aanvankelijke afwijzing, meer succes. Op 9 december

14. Het zuidoostelijke deel van het fundament van de romaanse toren. Daarachter in ijsselsteen de fundering van het St. Ambrosiusaltaar van ± 1637.

Foto F. van Leijsen.

15. Zuidwestelijk deel van de romaanse toren; daarachter het bakstenen fundament van de klokkenstoel(?) De 16e eeuwse sluitmuur wordt ontgraven.

Foto F. van Leijsen.

16. De tekening die Cornelis Pronk in 1729 van de kerk maakte. De sacristie (rechts) heeft een steil dak. De toren heeft aan de zuidzijde bij de traptoren een spaarveld teveel!

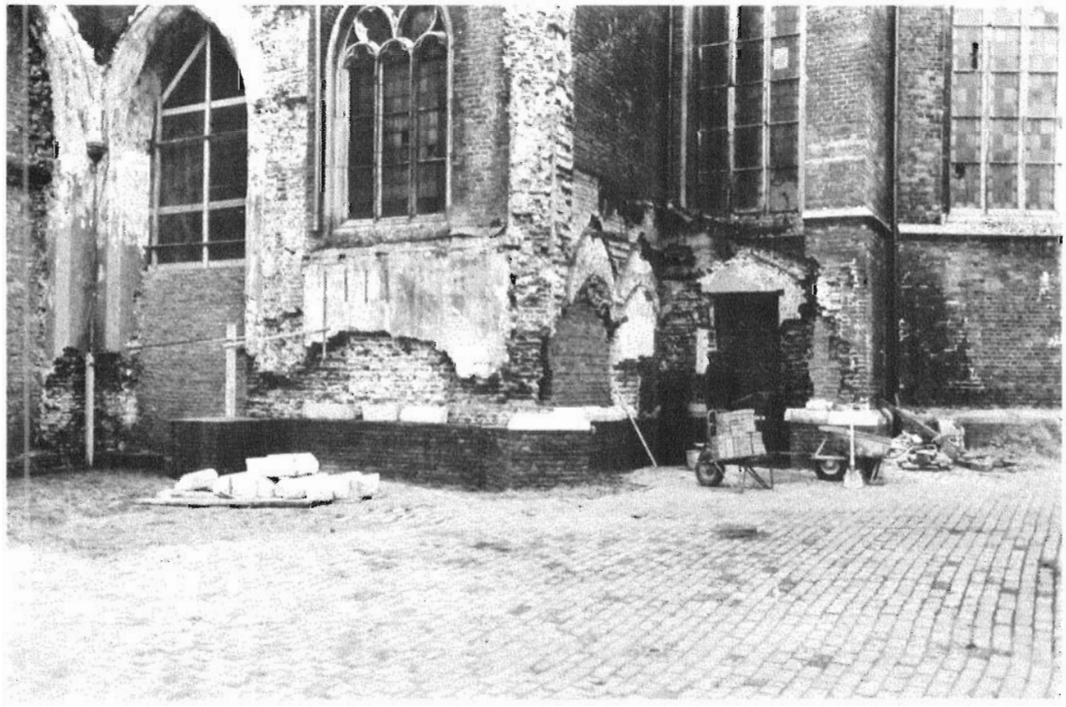

17. Hoek tussen zuidertransept en hoogkoor in 1976. In het midden zijn duidelijk de zeer spitse gewelfkassen uit de middeleeuwen van de sacristie te zien. De gewelfkassen van Cuijpers zijn lager uitgehakt. Recht daarboven de moet van het dak van de ombouw uit 1817.

Foto C. Huijben.

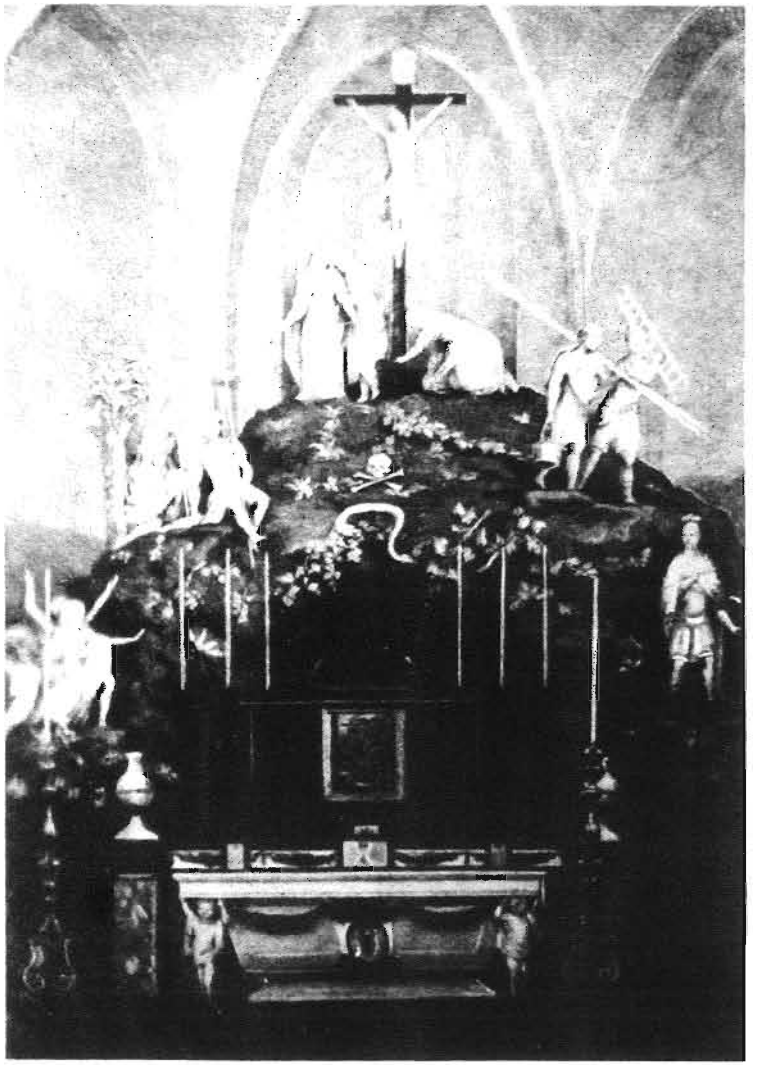

18. De Calvarieberg met het hoofdaltaar van de Antwerpse beeldhouwer J. B. van Hool, in 1883 vervangen door een altaar van Cuypers en Stolzenberg. De ramen van het koor zijn dichtgemetseld. Het gewelf is bepleisterd.
Foto (verm.) J. B. C. Weingartner.

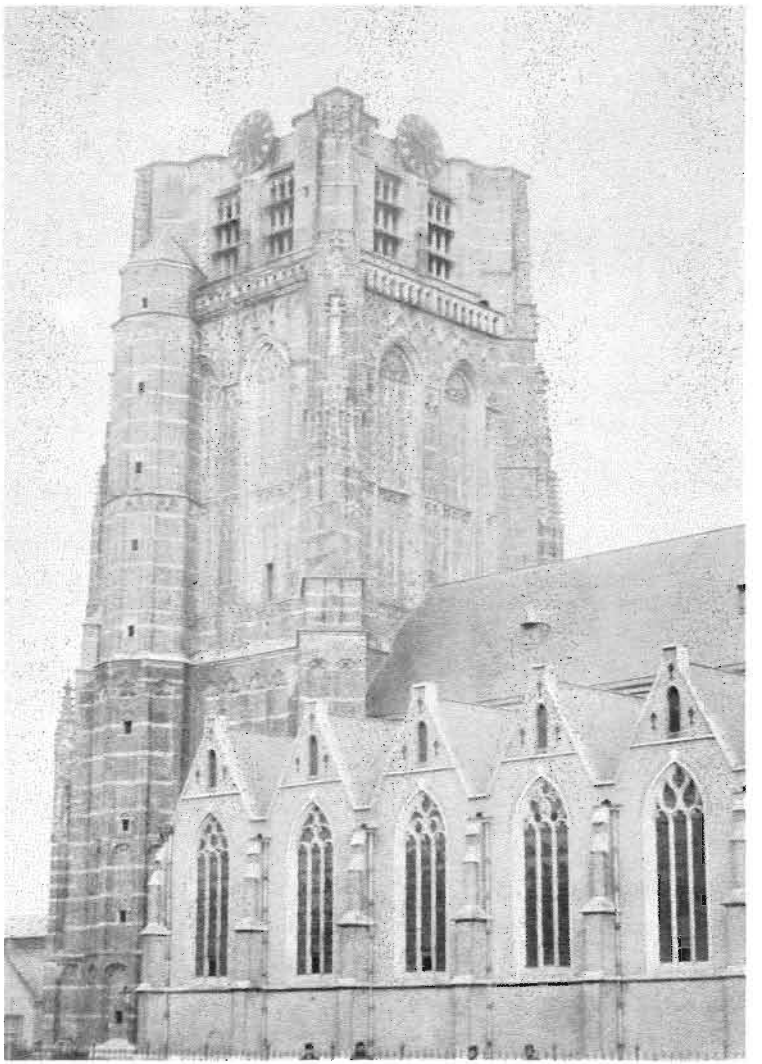

19. De St. Janstoren op 1 april 1889. De balustrade van de omgang is nog uitgevoerd in baksteen. Aan de zuidzijde is een plankier aangebracht tegen vallende stenen!
Foto J. B. C. Weingartner.

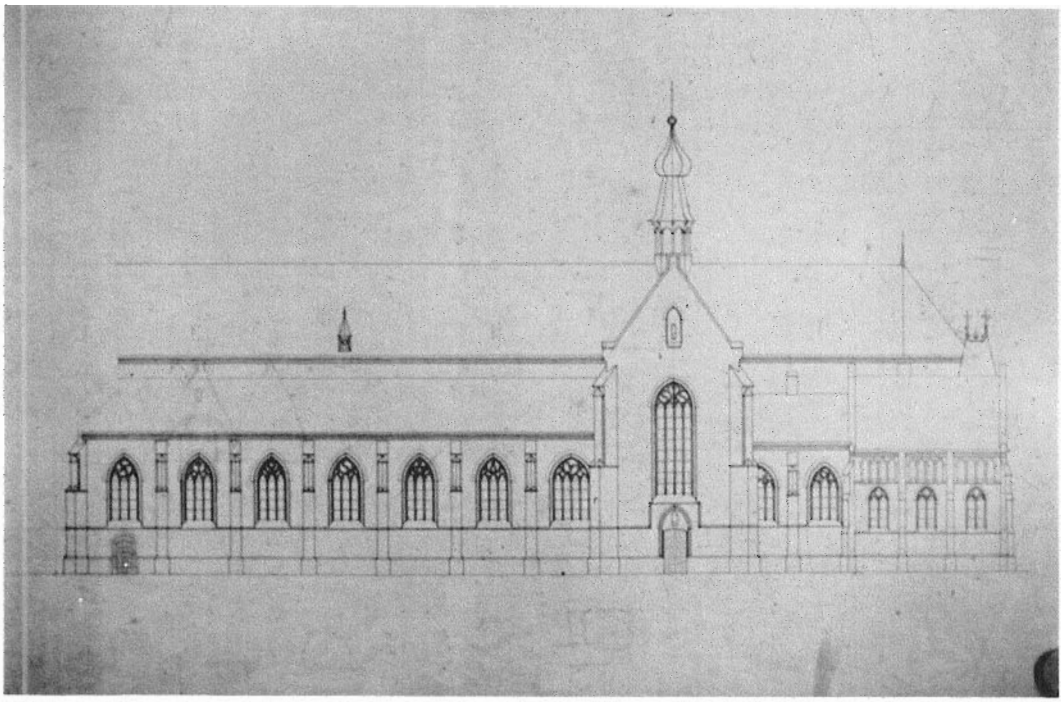

20. Tekening van P. J. Cuijpers voor de restauratie van 1881-1883, waaruit blijkt, dat de bouwmeester aanvankelijk niet het plan had het schip aan weerszijden met een beuk uit te breiden (geen dwarsdaken). Rechts de eerste versie van de sacristie.

Foto F. van Leijsen.

21. Het interieur omstreeks 1915 met gasverlichting en „stenen" in polychromie op de bepleisterde pilaren. De preekstoel van Cuijpers is in 1970 gesloopt.

1756 kon een overeenkomst tot het bouwen van een orgel gesloten worden.[211]

Hoezeer men aan de leiband van de Domeinraad liep, moge blijken uit diens intensieve bemoeiingen met de torenrestauratie van 1753. Eerst moest de reeds in 1750 opgevoerde[212] en tot f 4000,— verhoogde post „reparatien" op de gemeentebegroting van 1751 goedgekeurd worden.[213] Vervolgens kwam de Raad in het geweer naar aanleiding van een bezwaarschrift van de procureur, oud-schepen en - naar eigen zeggen - grootste belastingbetaler van Oosterhout Adriaan van Gils. Hij vond het uitgetrokken bedrag veel te hoog en verweet de magistraat een heel verkeerde aanpak.[214] Deze aantijgingen kon de magistraat echter weerleggen. Er waren immers nog geen vast omlijnde plannen.[215]

Later behoefden het bestek en de begroting van de architect en aannemer Jacob Kleijn uit Hoogstraten goedkeuring. Kleijn raamde de kosten op f 4500,—, maar bleek genegen te zijn het werk voor vierduizend gulden uit te voeren.[216]

De Domeinraad schakelde de Rotterdamse architect David van Stolk in om zo mogelijk een goedkoper plan te maken.[217] Uiteindelijk - het was inmiddels mei 1753 - ontving men dan in Oosterhout authorisatie voor de aanbesteding, mits men het begrote bedrag van f 2800,— niet overschreed.[218] Aannemer was wonder boven wonder toch weer onze Jacob Kleijn en wel tegen een som van f 2400,—.

Daarna volgden nog de goedkeuring van de aanbesteding zelf,[219] de goedkeuring van enig meerwerk, de keuring bij de oplevering en tenslotte de toestemming tot de betaling over te gaan ten laste van de begroting over 1753.[219a]

Ondanks het feit, dat hij blijkbaar toch een dikke vinger in de pap had, bepaalde de Domeinraad in 1759 ten overvloede, dat de kerkrekeningen voortaan samen met de gemeenterekeningen aan zijn afgevaardigden ter contrôle voorgelegd moesten worden.[220] De leiband had door de toen reeds opkomende bureaucratie veeleer het karakter van een prikband gekregen.

Gebouw, meubilering, onderhoud.

Toen de kerk in 1648 door de protestanten overgenomen werd, moet zij in goede staat verkeerd hebben. Grote herstellingen waren vooreerst niet nodig. In 1652 verkocht het gemeentebestuur op aandringen van de Domeinraad de altaren, schilderijen, beelden, kandelaars en de doopvont, die in 1648 uit de kerk verwijderd waren.[221]

Van het meubilair dat gehandhaafd bleef kennen we nu nog een drietal kostbare gegoten koperen kroonluchters, geschonken door parochianen tijdens de herstelperiode na de brand.[222] Ook de monumentale preekstoel met een kuip, volgens de plannen van pastoor Rijsbosch[223] gesierd met afbeeldingen van de vier evangelisten, zal zijn blijven staan. Hij behoorde immers niet tot het verkochte meubilair en het lijkt weinig aannemelijk, dat de protestanten in die tijd een preekstoel met beelden zouden hebben laten vervaardigen.[224]

Helaas is het later verloren gegaan, maar wellicht nog de hele achttiende eeuw door moet in het interieur het wagenschotten oxaal tussen koor en kerk een opvallend element zijn geweest. In 1738 werd het nog vermeld met zijn gesneden „cierwerk". Lange tijd torste het nog het eerst tussen 1729 en 1738 verdwenen orgel. Sedert de overgang van de kerk in de handen der hervormden waren oxaal noch orgel trouwens gebruikt.

In het koor hingen enige rouwborden. Daar lagen ook enkele grafzerken met in het midden die van pastoor Caspar de Witte. De kerkvloer was belegd met rode en zwarte gebakken plavuizen.

In een afgesloten kapel aan de noordzijde van het koor lagen ook verscheidene grafstenen. Tot ongeveer 1700 hadden in de vensters van deze kapel gebrandschilderde ramen gestaan met wapens van het geslacht Van Beveren.[224a]

Hoe het gebouw er rond 1730 uitwendig uitzag is vrij duidelijk in beeld gebracht door Cornelis Pronk.[225] Opvallend zijn de hoog oprijzende borden achter de wijzerplaten van het torenuurwerk. Bij de derde travee vanaf de toren is aan de zuidzijde een portaal aangebouwd, dat vóór 1830 afgebroken zou worden.[226] Tegen de topgevel van het transept is een zonnewijzer te onderscheiden. Het grote raam in deze gevel

heeft enkel montants, geen tracering in de top. De kleine sacristie oostelijk van het zuiderzijkoor is kennelijk alleen van binnenuit toegankelijk. Vermoedelijk is het gebouwtje oorspronkelijk, gezien de hoogte van de dorpel van het koorvenster in deze travee. Zowel de vensters van het koor als die van de zijbeuk hebben hun tracering grotendeels verloren en zijn ten dele dichtgemetseld. De montants wekken door hun vorm de indruk van baksteen te zijn.

Geheel natuurgetrouw is de tekening niet. In de 18e eeuw kan men de kerk nooit zo hebben zien staan, omdat er een hoge muur rond het kerkhof stond.[227] Niet te zien op de tekening is het traphuisje dat in het midden op de grote toren stond en waarlangs men het slechts weinig hellende en met lood beklede plat bereikte. Dit huisje behoefde voortdurend reparatie.

Bronnen van veel ellende waren ook de bovenkanten van het muurwerk van de toren en het houtwerk van de galmgaten. Grote reparaties aan de bedekking en aan de derde geleding met inbegrip van de galmgaten worden echter voor het eerst gemeld in 1733. De kosten waren voor de gemeente.[228]

Bij de torenrestauratie van 1753 moesten volgens het bestek van architect Van Stolk[229] gemiddeld zes lagen van het metselwerk vervangen en de hardstenen stukken opnieuw gesteld worden. Er kwamen vierduims „grauwe Schosijnse" dekstukken op en vanuit het midden der muren naar de kant aflopend moest de ruimte tussen de dekstukken opgevuld worden met op hun kant vermetselde klinkers.

Het plat moest geheel vernieuwd worden met inbegrip van de loden bedekking. Aan de westzijde, ter hoogte van de ommegang behoefden zowel metselwerk als hardsteen vernieuwing en door een van de „hoeken of droomers" moest een ijzeren anker aangebracht worden.

Behalve over de gehele derde geleding zelf moesten ook alle voegen in metselwerk en hardsteen van de balie van de omgang „volgestopt" worden. Aan de zuidzijde had de kap van de traptoren dringend herstel nodig. Houtwerk aan de galmgaten en van het kapje van het eerder genoemde traphuisje boven op de toren diende hersteld of vervangen te worden. Boven het hoogste windbord in de galmgaten moesten nieuwe staande „schuttingen" komen.

Toen aannemer Kleijn het karwei nagenoeg geklaard had, bood hij aan de hele toren vanaf de omgang tot de grond toe geheel te zuiveren en op te voegen voor 250 gulden.[230] Na overleg met de Domeinraad werd dit werk hem gegund voor 230 gulden.[231]

Over meubilair of uitbreiding daarvan in de 18de eeuw is niet veel meer bekend dan dat er banken en stoelen waren van particulieren en van de kerk zelf. De laatste werden deels verpacht en voor het overige waren zij bestemd voor de magistraat of bijzondere personen. Over deze meubels was meer dan eens ruzie.[232]

Veel belangrijker was in feite de bouw van een nieuw orgel voor 1900 gulden door de in Utrecht wonende en van Duitse origine zijnde J. H. H. Bätz.[233]

Het orgel was een achtvoetswerk met één manuaal en aangehangen pedaal. Het instrument had elf sprekende stemmen en een tremulant. Het klavier omvatte vier octaven en drie tonen en liep tot d''', dus over 51 tonen, terwijl er eerst 53 voorzien waren. Vóór 15 juni 1758 moest het orgel geplaatst zijn op het oxaal dat daarvoor speciaal in het begin van dat jaar gebouwd werd[234] door Cornelis van Grondelle voor 415 gulden.[235]

Uit het bestek blijkt, dat het oxaal gebouwd werd tegen de torenmuur boven de ingang. Het vormde tevens een portaal en was voorzien van dubbele deuren. Verder blijkt, dat de grote spitsboog tussen „zangkoor" en kerk geheel dichtgemetseld was. In deze muur moest een deuropening uitgekapt worden om het orgel bereikbaar te maken. De trap moet dus in de toren gestaan hebben.

Dit zal weer geleid hebben tot het besluit van de magistraat om een venster te laten maken in de toren, aan de westzijde boven de grote toegangsdeuren „tot becominge van ligt onder den thoorn".[236] Dit heilloze plan, dat in de volgende eeuw nog tweemaal op zal duiken, is gelukkig nooit uitgevoerd.

Het orgel zal op tijd geplaatst zijn, want op 17 juli 1758 werd besloten om aan Bätz en zijn medewerkers boven de aannemingssom een „praesent" te geven[237] en op 28 juli ordonneerde men aan Gerit Oskam, de verver en vergulder van het orgel, 269 gulden uit te betalen, waarvan 19 gulden voor het goud.[238]

Ook op 17 juli werd Johan Coenraad Wagenaar aangesteld tot organist op een tractement van 100 gulden per jaar te betalen uit de gemeentekas, en Lambrecht den Blinden werd orgeltrapper voor twee dukaten. Zijn salaris ging in per 1 mei, omdat hij tijdens de opbouw van het orgel ook al zijn diensten had verleend.[239]

Nu men toch aan het vernieuwen was geslagen ging men tot het einde door. De kerk werd van binnen geheel gestoft en gewit[240] en tevens werd de levering aanbesteed van 60 nieuwe stoelen voor 11 stuivers per stuk.[241]

Restitutie van de kerk aan de katholieken, modernisering.

Krachtens het zesde der additionele artikelen van de Staatsregeling voor het Bataafse Volk van 1798 had de St. Janskerk reeds toen door de protestantse gemeente aan het plaatselijke bestuur en door dit bestuur aan de katholieke meerderheid overgegeven moeten worden, maar daarover waren te veel moeilijkheden gerezen: te veel ook, om ze hier alle op te sommen.[242]

Uit de verwikkelingen halen we maar één punt naar voren, omdat dit ook van invloed was op het gebouw zelf. We hebben artikel 13 van de Staatsregeling van 16 october 1801 op het oog: „Ieder kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelve wierd bezeten".[243] De Oosterhoutse protestanten hebben uit deze bepaling waarschijnlijk moed geput, want reeds op 18 october 1801 besloten zij herstellingen aan de kerk te laten verrichten en wel voornamelijk aan het dak.[244] De reparaties moeten nogal wat betekend hebben. Er werden speciale geldleningen voor gesloten[245] en pas op 28 november 1802 werd in het kerkgebouw weer voor het eerst sinds begin 1795 „de godsdienst verrigt en gelyk voorheen tweemaal gepredikt".[246] In de voorbije jaren was de kerk onder meer gebruikt voor oefeningen van de Bataafse gewapende Burgermacht.

Eerst in mei 1809 werd het gebouw door Lodewijk Napoleon aan de katholieken toegewezen.[247] Op 7 januari 1810 namen dezen het in gebruik.[248] De toren met klokken was niet in de toewijzing begrepen. Hij was al in 1798 tot eigendom der gemeente verklaard.[249]

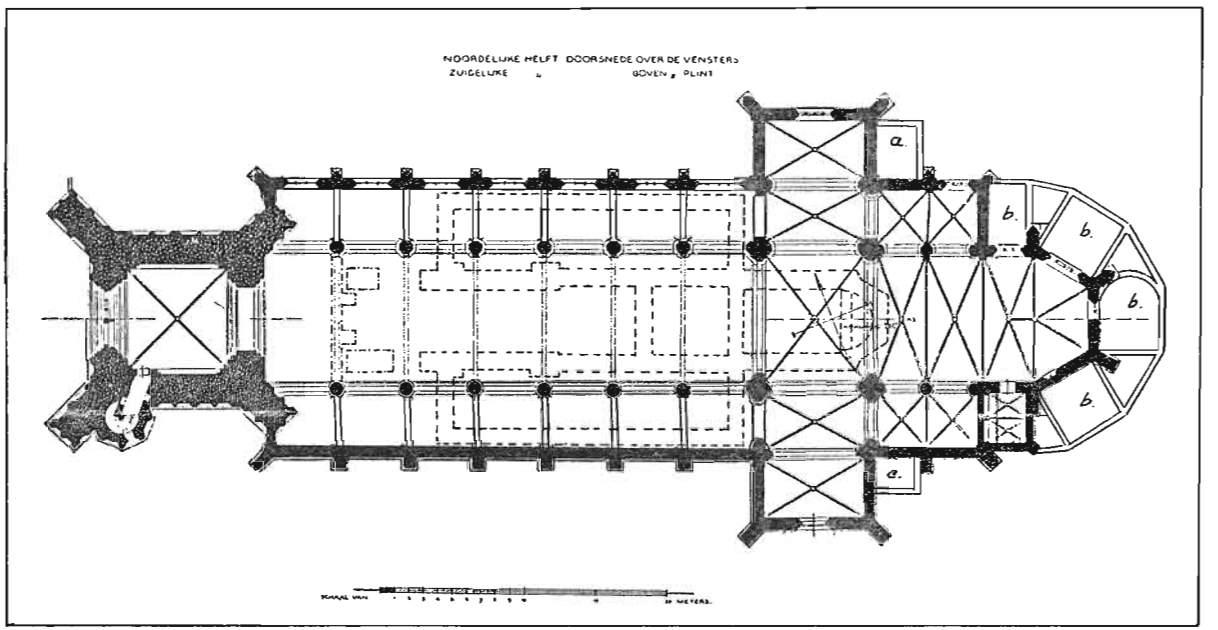

Fig. 3. De ontwikkeling van de St. Janskerk tot 1881.

De romaanse kerk

De 1473 - 1552 gebouwde kerk

Fundamenten in baksteen van 16e eeuwse sluitmuur en klokkestoel(?)

Aanbouwen uit 17e - 19e eeuw
a. grafkapel der Van Beverens (minuutplan)
b. ombouw rond het koor van 1817 (naar Cuypers)
c. aanbouw, bestemming onbekend (minuutplan)

Enige naar hun namen te oordelen uit de toenmalige zuidelijke nederlandse provinciën aangetrokken bouwmeesters brachten in de periode 1817 - 1821 naar de heersende mode van die tijd,[250] de kerk inwendig geheel in klassicistische stijl. De gotische zuilen kregen een dorische vorm. Daarboven kwam een klassiek hoofdgestel, waarvan de kroonlijsten in het middenschip een tongewelf schraagden: alles in latten en stucwerk. In de zijbeuken bracht men eveneens in stucwerk uitgevoerde ribloze kruisgewelven aan.[251]

Tevens werd in 1817 een ombouw opgetrokken rond het hoofdkoor. Hierin werden een sacristie, een doopkapel en een bergplaats voor ornamenten ingericht.[252] De ombouw reikte met zijn lessenaarsdak tot de halve hoogte van de ramen, die in hun geheel dichtgemetseld werden.[253] De oude sacristie aan de zuidzijde van het hoofdkoor, nog door Pronk afgebeeld en naar bij de jongste restauratie van de kerk bleek van stenen gewelven voorzien, werd toen afgebroken.[254]

In het vernieuwde interieur zou een enorme Calvarieberg met levensgrote houten beelden oprijzend achter het hoogaltaar de meeste aandacht gaan trekken van de 19e eeuwse dorpsbeschrijvers.[255] Hij werd vervaardigd door de Antwerpse beeldhouwer Jean Baptiste van Hool in 1820.[256] Een jaar later zou de kunstenaar benoemd worden tot leraar aan de Academie te Antwerpen, waaraan hij tot aan zijn dood in 1837 verbonden bleef.[257]

Nauwelijks minder belangstelling dan de Calvarieberg genoot de op vier levensgrote beelden rustende preekstoel, die mogelijk ook een werkstuk van Van Hool was.[258]

In de viering van de kerk metselde men een grote grafkelder voor de weldoeners der parochie.[259] Tot 1829 bleef hij in gebruik en in het geheel werden er zestien lichamen in bijgezet.[260] Sedertdien werden de doden begraven op het nieuwe kerkhof aan de Veerse weg, dat ook de taak overnam van de oude dodenakker rond de kerk.[261]

De modernisering van de kerk kostte natuurlijk veel geld. De reserves waren al ernstig aangetast door de betaling van het bedrag van f 7000,— dat de katholieken krachtens het besluit van Lodewijk Napoleon aan de protestanten hadden uit te keren voor de bouw van hun nieuwe kerk.[262] Ook het dak van de oude kerk was inmiddels gerepa-

reerd en de vieringtoren zelfs vernieuwd.[263] Men moest overgaan tot het sluiten van geldleningen.[264]

Enig voordeel werd geput uit het „convenant": de overeenkomst met de protestanten over de verdeling van de goederen der Oosterhoutse kerk, die uitgelopen was op een openbare verkoop van alle goederen en rechten.[265] De betaling van alle vernieuwingen zou echter onmogelijk zijn geweest, als het Staats-domein niet juist in deze tijd financieel bijgesprongen was door zijn onderhoudsplichten af te kopen met een som van 5000 gulden in contanten en 8000 gulden in nationale schuldbrieven.[266] Waaruit vloeiden deze verplichtingen voort?

We hebben hiervoor gezien, dat de Oranjes sedert 1616 eigenaar waren van de tiendrechten der Johannieters. Zonder twijfel waren deze rechten van geestelijke oorsprong. Op 16 januari 1778 hadden de Staten Generaal een plakkaat uit laten gaan, waarin de heffers van zulke tienden in principe allen belast werden met onderhoudsverplichtingen ten aanzien van de kerken en de aanhorigheden daarvan, als torens, ten platte lande. Alleen via een met voorkennis van de Staten Generaal of de Raad van State in de toekomst te sluiten of middels een reeds bestaande en door de Raad van Brabant alsnog goed te keuren overeenkomst kon men de dans ontspringen.[267]

Waarschijnlijk hebben de Prins noch zijn Domeinraad een poging in het werk gesteld om aan de verplichting tot onderhoud te ontkomen. Zij had overigens maar een supplementair karakter,[268] zodat men alleen behoefde bij te dragen als de inkomsten der kerk ontoereikend waren. De verplichting is in ieder geval blijven bestaan.

In 1795 vluchtte stadhouder Willem V naar Engeland. Zijn goederen werden geconfiskeerd en in 1798 tot nationaal eigendom verklaard.[269] Sindsdien was „de Staat" tiendheffer in Oosterhout en dus moest deze bijdragen in de onderhoudskosten van de kerk.

De tiendrechten in veel plaatsen maakten deel uit van de staatsdomeinen en de onderhoudstoestand van de meeste kerken liet veel te wensen over na de lange protestantse periode. Het is geen wonder dat de staat zich gaarne verlost zag van de steeds terugkerende lasten door ze af te kopen en dat gebeurde dan ook in de jaren 1819 - 1820 op grote schaal. Hier zo goed als elders kwam de afkoop uiterst gelegen.

Na de nieuwe inrichting van de kerk omstreeks 1820 zou er vooreerst niet veel meer gebeuren. De ramen van het schip werden in deze tijd niet meer gedeeld door montants met traceerwerk in de top. Kennelijk bestonden zij uit glas in loodramen die gemonteerd waren in hout en ijzer. De zeven ramen aan de zuidzijde van het schip werden in 1838 en 1839 alle vervangen door ijzeren ramen.[270] In 1853 mocht de Antwerpenaar J. van Lil voor 1700 gulden alle altaren, „de rots" en het tabernakel opnieuw schilderen en vergulden, nadat kerk-architect Van der Aa de stalen van zijn marmerverfkunst goedgekeurd had.[271]

Enige tijd is het dan stil rond de kerk. Er wordt druk gewerkt aan de totstandkoming van de nieuwe pastorie aan de „Groenmarkt". Zij diende ter vervanging van de verafgelegen oude pastorie aan de Ridderstraat, het huidige Beverenslotje.[272] De afstand tot de kerk was zo groot, dat ook in de huiskapel van de pastorie decennia lang het doopsel werd toegediend blijkens het dubbele stel doopboeken.[273] De nieuwe pastorie, een werk van architect J. C. Huijsers, mocht in dat opzicht dan al geen luxe zijn, zij eiste voorlopig wel alle aandacht en ook de kosten waren niet gering: meer dan 17.000 gulden werd er voor neergeteld.[274] In de herfst van 1859 huisde pastoor Adr. Willems over.[275]

Nauwelijks een jaar na de inbedrijfstelling van de particuliere gasfabriek van F. J. Smits werd door het kerkbestuur een contract met hem gesloten voor de gasverlichting van de kerk.[276] Nog in 1861 zou de installatie aangebracht moeten zijn, maar er waren onvoorziene vertragingen ontstaan en eerst in de herfst van 1862 werd de verlichting beproefd en opgeleverd.[277] Door het inhakken der pilaren voor de opgaande buizen en door het opnieuw bepleisteren der sleuven zou veel stof vrijkomen. Dit zou zich onder meer afzetten op de ruwe, slechts gewitte „binnenmuren". Het kerkbestuur vond hierin aanleiding om de muren te laten bepleisteren. Dat zou in de toekomst veel witwerk besparen.[278]

In 1870 vierde pastoor Willems zijn zilveren pastoorsfeest. Hij werd door zijn parochianen en het kerkbestuur met een kostbaar geschenk bedacht: de witmarmeren communiebank, die thans nog in de kerk prijkt.[279]

Omstreden eigendom van het kerkhof.

Eind 1819 vroeg het kerkbestuur aan het stedelijk bestuur van Oosterhout, dat de stad voor haar rekening enige muren zou laten bouwen die van de grote ringmuur van het kerkhof naar de toegangsdeuren van de kerk zouden leiden.[280]

In februari 1820 werd daarover tussen de besturen een conferentie belegd.[281] Dit gesprek ontaardde in een fikse ruzie en werd voortijdig afgebroken. Volgens het kerkbestuur wilde Hallungius, de op dat moment aan het bewind zijnde president-burgemeester, de zaak niet verder bespreken, omdat de parochie inmiddels in de kerk een grafkelder liet bouwen, waardoor de belangen der stad ten aanzien van het kerkhof geschaad zouden worden.[282] Volgens Hallungius was het tot een breuk gekomen, omdat het kerkbestuur inmiddels de mening opgevat had, dat het kerkhof aan de katholieke parochie toebehoorde.[283] De ware oorzaak zal wel geweest zijn, dat de eeuwige rivalen, F. X. Janssens en Hallungius, de eerste in dit geval als kerkmeester, ook nu weer als ware kemphanen tegenover elkaar in het perk stonden.[284]

Het stedelijk bestuur was het intussen niet met de aanspraken van de parochie eens: bij de eigendomsovergang der kerk in 1809 had men omtrent het kerkhof niets bepaald, in 1810 had de stad ongehinderd een ringmuur laten bouwen en uit de jongste verzoekschriften van de zijde der parochie aan de stad[285] was duidelijk gebleken dat de laatste als eigenaresse werd beschouwd.

In de zomer van 1820 nam het kerkbestuur het recht in eigen hand. Naar de grote ingang in het zuidertransept werden twee muurtjes gebouwd om het kerkhof af te schermen. De tweede toegang aan de zuidzijde der kerk werd dichtgemetseld en de doorgang in de ringmuur ter plaatse afgeplankt. In stede daarvan ging men de torendeuren gebruiken als ingang. De in de toren geborgen goederen van de stad lagen nu voor ieder te grijp.[286]

Gedeputeerde Staten, door de gemeente van een en ander op de hoogte gebracht, informeerden bij het kerkbestuur, waarop het zijn eigendomsrechten grondde.[287] Zij konden uiteindelijk niets anders doen dan het kerkhof in eigendom toewijzen aan de katholieke parochie, want

inderdaad was, zoals het kerkbestuur stelde, in 1799 door het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks bepaald, dat de eigendom der kerkhoven die der kerken zou volgen.[288] Door het ingrijpen van Lodewijk Napoleon in 1809 was de parochie niet alleen van de kerk, maar dus ook van het kerkhof eigenares geworden.

In Oosterhout had vóór februari 1820 kennelijk niemand zich dat gerealiseerd, zodat tot dan toe de stad steeds over het kerkhof had beschikt. Nu daar verandering in kwam, rees meteen het probleem, waar men de andersdenkenden moest begraven. Zolang daar geen oplossing voor was gevonden, moesten de katholieken gedogen, dat dit gebeurde op hun kerkhof: een alleszins redelijke zaak, al dacht het kerkbestuur daar anders over.[289]

Een poging van het kerkbestuur om de gemeente alsnog het onderhoud van de „cingelmuur" te laten verrichten in de jaren 1826 - 1827 werd door Gedeputeerde Staten niet gehonoreerd.[290] Sedert 1 januari 1829 was begraving van lijken op het kerkhof rond de kerk definitief verboden.[291] De protestanten hadden inmiddels een eigen kerkhof in de nu zogeheten Nieuwe Bouwlingstraat en de katholieken begroeven sindsdien hun doden op het nieuwe kerkhof aan de Veerse Weg, zoals al eerder werd opgemerkt.

Restauratie en uitbreiding der kerk.

In de jaren 1881 - 1883 werd de kerk gerestaureerd en uitgebreid onder leiding van de architect J. J. van Langelaar uit Prinsenhage naar plannen van de beroemde bouwmeester P. J. H. Cuypers.[292] Dit tweetal werkte reeds sinds 1861 samen en had na de brand van 1873 de laatgotische kerk van Prinsenhage gerestaureerd.[293]

Het is niet duidelijk, hoe het contact tussen kerkbestuur en Cuypers tot stand is gekomen. De eerste keer dat de restauratie in een vergadering van het kerkbestuur besproken werd, op 13 october 1880, kwam de pastoor, deken G. de Nijs, al met de plannen van Cuypers voor de dag. Herstel van het gebouw was hoe dan ook dringend nodig. Het veel meer dan de noodzakelijke restauratie omvattende voorstel, waarvan de begroting ruim f 78.000 beliep, werd aanvaard, zij het met een tegen-

stem van J. C. van der Corput. Hij vond dat het wel wat minder kon.[294]

Alvorens men volop tot de werkzaamheden over kon gaan diende er eerst een houten hulpkerk te worden opgetrokken op het Waterlooplein.[295] De bouw hiervan werd op 23 maart 1881 aangenomen door C. A. Oomen Azn. voor f 8628,—. Zij moest in acht weken tijd worden opgeleverd.[296] Eigenaardig genoeg was dit noodgebouw niet begrepen in de eerste begroting. Men moet aanvankelijk gedacht hebben het zonder te kunnen stellen.

Bij de eigenlijke restauratie van de kerk werkte men kennelijk zonder bestek en in uur- en tegen stukloon.

De uit het begin van de 19de eeuw stammende ombouw rond het koor werd gesloopt. Daarvoor in de plaats kwam een forse sacristie in neogotische stijl ten zuidoosten van het priesterkoor en zoveel mogelijk los ervan.[297] Zij werd met het koor verbonden door een gang met kruisgewelven op de plaats van de middeleeuwse sacristie.[298] Het openbreken der dichtgemetselde koorvensters, waarbij nieuwe dorpels, dagkanten, montants en traceringen moesten worden aangebracht en de plaatsing van glas in lood ramen waren voor Cuypers vanzelfsprekende zaken.[299]

Uit het interieur der kerk verwijderde men het klassicistische stucwerk.[300] Het dwarspand en de viering kregen weer net als in de middeleeuwen een stenen gewelf.[301] Terwille van de eenheid werd ook het nog oorspronkelijke gewelf in het zuidertransept vernieuwd. De eerste begroting had in deze vervanging niet voorzien.[302] Om de ruimte boven de gewelven en boven het middenschip bereikbaar te maken sloopte men de westelijke steunbeer van de zuidgevel van het transept en bouwde op die plaats een traptoren. Vóór de ingang van deze gevel kwam een portaal. In de grote westtoren werd - ook in afwijking van de begroting - een nieuw kruisgewelf aangebracht boven het zangkoor en werd de muur tussen kerk en toren uitgebroken.[303]

Van de 17de eeuwse vlakke zoldering in het middenschip waren de zware hoofdbalken, de karbeels en de muurstijlen en ook de tussenbalken nog aanwezig. Zij bleven gehandhaafd. De hoofdbalken kregen wel een omtimmering. De rest van de zoldering, de kruisbalken en delen, werden nieuw aangebracht.[304] Men kan zich nu afvragen, waarom Cuypers het

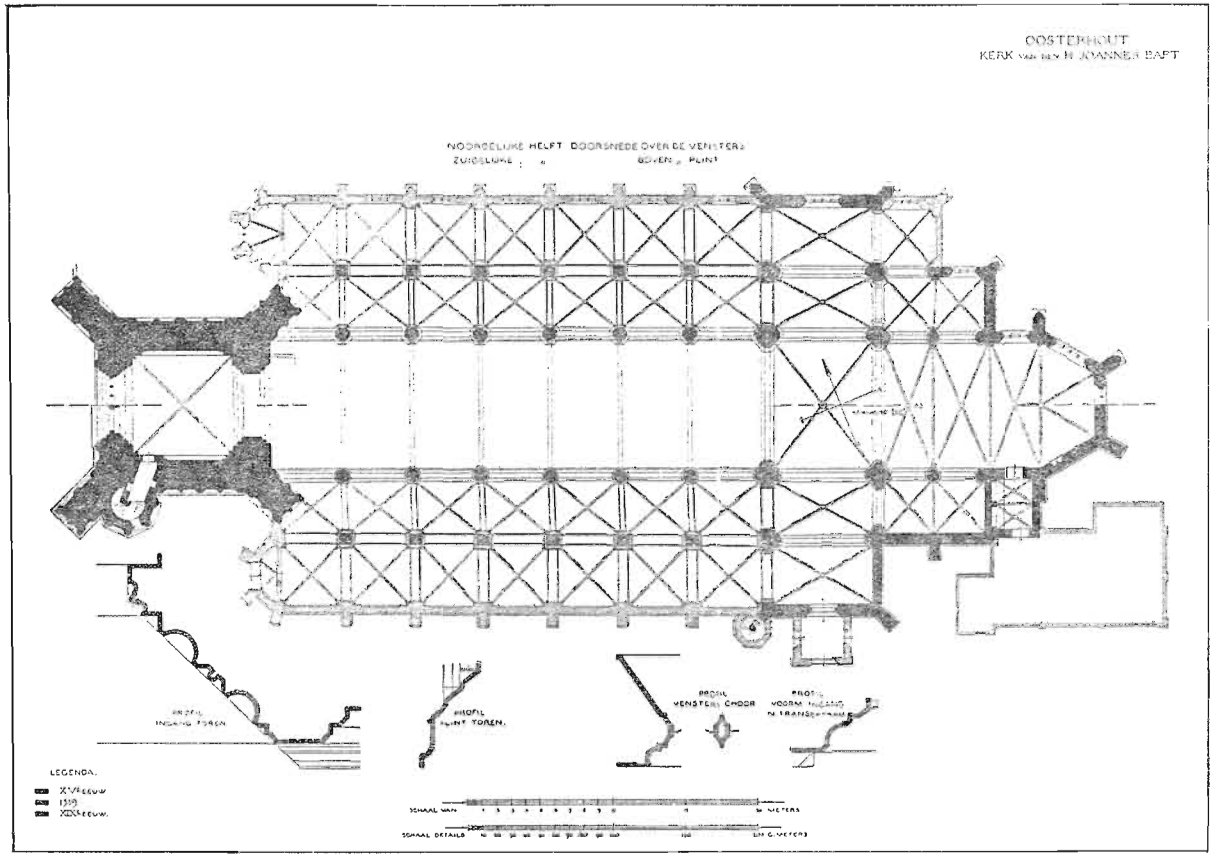

Fig. 4. Plattegrond der Rooms-Katholieke kerk te Oosterhout.

middenschip niet in steen overwelfde en, of hij daar misschien uit „constructieve overwegingen" van afzag. Waarschijnlijk is bij de bouwmeester de gedachte niet eens opgekomen. In Prinsenhage, in Terheijden noch in Gilze bracht hij stenen gewelven in het middenschip aan. Hij kan in Oosterhout hoogstens gedacht hebben aan een houten tongewelf. Een dergelijke ingreep in de 17de eeuwse constructie moet hij dan toch al spoedig als zinloos hebben laten varen.

De lessenaarsdaken van de oude zijbeuken moesten wel gesloopt worden.[305] Daardoor kwamen de grote, telkens een hele travee omvattende spaarvelden in de bovenmuren van de middenbeuk in het zicht. Deze werden dichtgemetseld.[306] De buitenwanden van de zijbeuken werden doorbroken, de steunberen kwamen te vervallen en aan weerszijden der kerk verrees een tweede beuk. Zo kreeg het gebouw in totaal vijf beuken.[307]

De oude en nieuwe zijbeuken werden van stenen gewelven voorzien[308] en met dwarsdaken gedekt naar het voorbeeld van de kerk van Prinsenhage, die reeds sedert ongeveer 1550 een dergelijke bekapping kende.[309] Ook in Gilze werd door Cuypers en Van Langelaar in 1881 - 1883 hetzelfde systeem toegepast.[310] Gedeelten van de oude buitenmuren, in dwarsrichting gezien tegenover de pilaren, werden ommetseld en kregen de functie van pijlers.[311]

De zuilen zelf, volgens zeggen van Cuypers bestaande uit elkaar afwisselende lagen baksteen en bergsteen[312] werden met hun achtkantige basementen van een zeer harde en dikke laag specie voorzien al was dat zeker niet de bedoeling geweest.[313] Ze kregen nieuwe gebeeldhouwde natuurstenen kapitelen.[314] Bewust heeft Cuypers afgezien van een reconstructie van de oorspronkelijke 15de eeuwse voorgangers, want ongetwijfeld waren dat koolblad-kapitelen.[315] Hier heeft hij inspiratie gevonden bij zijn grote voorliefde, de Franse gotiek.

Door alle vernieuwingen in het interieur zou het hoofdaltaar met de Calvarieberg dat een heel andere sfeer ademde uit de toon gaan vallen. De parochianen brachten 3500 gulden bijeen voor een nieuw altaar in neogotische stijl uit het atelier van Cuypers en Stolzenberg en het oude moest het veld ruimen. Door niemand betreurd werd het overgebracht naar het St. Josephziekenhuis, waar het roemloos ten onder ging.[316]

Met inbegrip van de kosten der genoemde en andere meerwerken als gebrandschilderde ramen, banken, altaren etc. hebben de totale restauratiekosten ruim f 120.000,— bedragen.[317] De financiering was uiteraard een moeilijke zaak. Voor een deel is het geld vrijgekomen door aflossing van aan het St. Josephziekenhuis uitgeleende kapitalen. Een ander deel was afkomstig uit de batige saldi van de kerkrekeningen. Een aan de kerk gelegateerd huis werd verkocht[318] en van derden werden geldsommen geleend tot een bedrag van ongeveer 60.000 gulden.[319]

De grootste geldschieter was de uit Oosterhout geboortige pastoor A. J. Smits te Terheijden, die 6000 gulden leende.[320] Het is niet uitgesloten dat hij ook de grote animator tot de restauratie is geweest. Tenslotte kende hij Cuypers al als restaurateur van de Terheijdense kerk. Hij was zelfs op eigen verzoek van Wagenberg uit in Terheijden benoemd om daar het herstel der kerk, dat hij voor een groot deel zelf bekostigde, op zich te nemen.[321] Een en ander zou een redelijke verklaring vormen voor het feit, dat juist pastoor Smits bij de plechtige consecratie van het nieuwe hoofdaltaar door de bisschop op 24 september 1883 de H. Mis opdroeg: een toch voorwaar niet geringe eer, want er waren maar liefst twintig Oosterhoutse geestelijken aanwezig.[322]

Uit het verslag van de plechtigheid vernemen we, dat het zangkoor een meerstemmige mis zong van de Haagse componist J. Verhulst[323] met orkestbegeleiding gearrangeerd door Nicolaas Chatrer,[324] vader van de toenmalige organist der St. Janskerk en eerste dirigent van Aurora, Willem Chatrer.[325]

Het Bätzorgel was dus niet meer in gebruik - het oxaal was trouwens afgebroken -, maar het stond nog wel in de kerk.[326] Voor de hulpkerk had men een harmonium aangeschaft en dat bleef voorlopig ook in de grote kerk dienst doen.[327]

De pastoor bleef streven naar een nieuw orgel. In 1888 werd door Maarschalkerweerd te Utrecht een bestek en een begroting gemaakt.[328] Het oude orgel kocht hij aan voor 1000 gulden en dat mocht hij meteen meenemen.[329] In 1890 leverde hij een nieuw orgel voor de som van f 10.400,—.[330] Dit orgel staat thans nog in de kerk en is dringend aan restauratie toe.

We zagen reeds dat de torens met de klokken in 1798 tot eigendom der burgerlijke gemeenten werden verklaard. De gemeenten werden toen tevens belast met het beheer en het onderhoud.[331] Deze verschuiving van de onderhoudsplicht hing wellicht samen met artikel 25 der Staatsregeling, dat bedoelde onder meer het tiendrecht af te schaffen.[332] De afschaffing, zoal geen dode letter, werd spoedig ongedaan gemaakt en zo werd het Staatsdomein, opvolger van de Oranjes als geestelijke tiendheffer belast met het jaarlijkse onderhoud van de toren.[333]

Bij de restitutie der kerk aan de katholieken was de eigendom van de toren aan de gemeente gebleven. De Staat kocht in 1819 zijn onderhoudsplicht af van de gemeente voor een bedrag van f 2000,— in contanten en f 3000,— in nationale schuldbewijzen.[334] Hier zo goed als elders bleek de Staat het beste deel verkoren te hebben, want meermalen moesten er aan de toren van de Oosterhoutse kerk kostbare herstellingen worden uitgevoerd.

Tijdens een restauratie in 1838 en 1839 bleken de muren van de majestueuze toren van binnen hier en daar puin te bevatten in plaats van ordentelijk metselwerk.[335]

Gemeentearchitect Johannes Stapels en architect J. C. Huijsers - de laatste tevens waterstaatsopzichter, we kennen hem al als bouwer van de pastorie - werkten een plan uit voor ingrijpende herstellingen die in 1869 en 1870 uitgevoerd werden. Een vroegere poging had schipbreuk geleden door verzet van de gemeenteraad.[336]

De bouwmeesters hebben zich schromelijk vergist in de toestand waarin de toren zich bevond. De aannemingssom bedroeg f 7000,—. De werkelijke kosten zouden oplopen tot f 12.329,—.

De grootste fout van de restaurateurs was echter, dat zij veel van de in slechte staat verkerende natuursteen, zoals de gehele plint en ook bakstenen onderdelen als de balustrade van de omgang lieten bezetten met een laag cement. Boven de hoofdingang hadden zijn nog een groot lichtraam willen aanbrengen, denkelijk op de plaats waar zich de drie beeldnissen bevinden, maar de gemeenteraad vond dat te duur.[337]

Al in 1883 werd openlijk gesproken van een mislukking.[338] Dit

22. Kerk en toren vanuit de lucht in 1924. De toren heeft een zadeldak in de lengterichting van de kerk. Aan de oostzijde van het transept de twee kapellen van Cuijpers en, aan de zuidzijde van het koor, diens immense sacristie.

Foto K.L.M.

23. De kerk vanaf de Markt gezien omstreeks 1955. Het H. Hartbeeld uit 1921 staat nu bij de toren. Het zuidelijke portaal van Cuijpers is in 1976 gesloopt evenals de kapel naast het transept en de sacristie.

24. De ingang van de toren met de drie beeldnissen boven de toegangsdeuren. Ondanks de veel ruimere opzet doet de ingangspartij in alle onderdelen denken aan die van de toren van Oud-Gastel.
Foto C. Huijben.

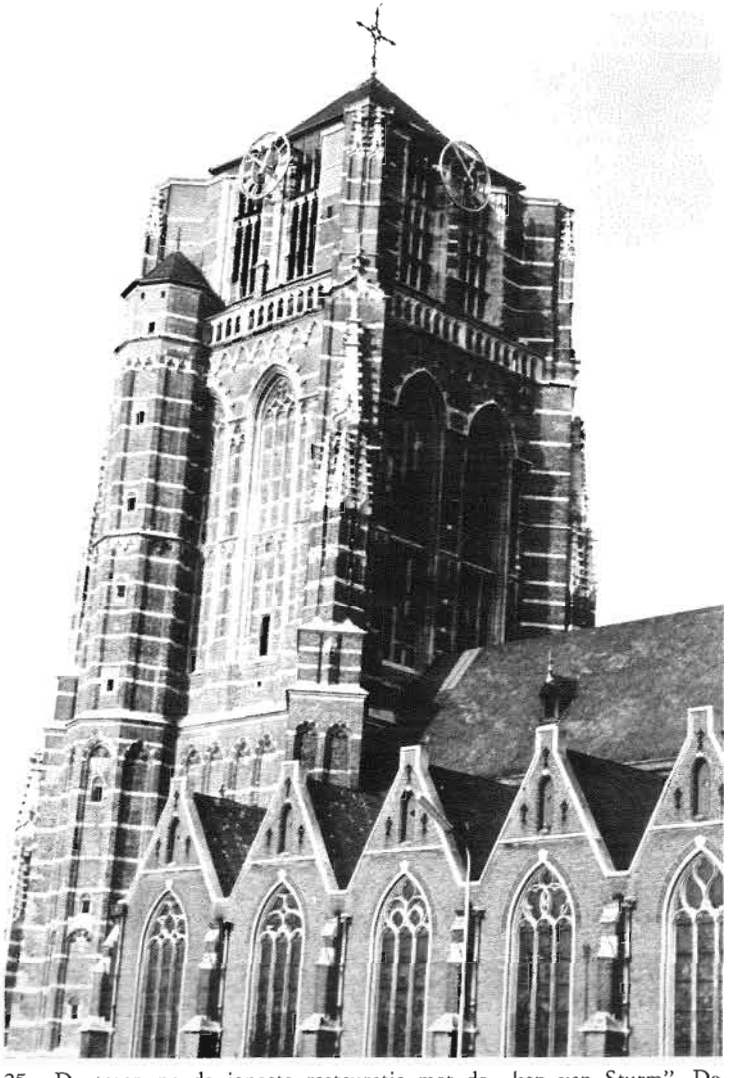

25. De toren na de jongste restauratie met de „kap van Sturm". De traptoren heeft een iets meer overstekende kap gekregen. De montants van de galmgaten zijn hoger opgetrokken.
Foto Van Bijnen.

26. De meest ingrijpend gewijzigde hoek van de kerk na de restauratie. Waar eens de sacristie stond, kunnen we nu weer genieten van een uitzonderlijk fraai lijnenspel en harmonieus afgewogen bouwmassa's.

Foto C. Huijben.

27. Het interieur na de restauratie. Het altaar met het H. Avondmaal van Niel Steenbergen werd oorspronkelijk gemaakt voor het Seminarie IJpelaar. Links het nieuwe mechanische orgel van Verschueren. De gebrandschilderde ramen van Luc. van Hoek werden geplaatst in 1978 en 1979.
Foto Piet van Bekhoven.

zware oordeel is ongetwijfeld ingegeven door Cuypers en Van Langelaar, de restauratie-architecten van de kerk.[339]

Het plan van 1869 om een raam aan te brengen heeft men niet licht laten varen. In 1883 werd de eigendom van de ruimte begane gronds in de toren grotendeels door de gemeente overgedragen aan de parochie. De laatste kreeg daarbij ook het recht om boven de ingang alsnog een lichtraam te plaatsen.[340] Het is er gelukkig niet van gekomen, evenmin als in 1758.

Een nieuw grondig herstel van het bovengedeelte van de toren ondernam men in de jaren 1890 en 1891.[341] Dat was niet te vroeg, want reeds in 1888 waren er wegens het gevaar op vallende stenen afschermplanken aangebracht aan de torenomgang. De gemeente deed nu op haar beurt een beroep op Van Langelaar. De vorige keer had men immers leergeld betaald.[342] Het werk werd nu niet aanbesteed, omdat de architect geen begroting durfde te maken. De totale kosten bedroegen uiteindelijk f 20.362,—.

De vroegere bakstenen balustrade van de omgang werd bij deze gelegenheid vervangen door een veel slankere uitvoering in zandsteen. In de gemeenteraad had mr. A. J. M. Smits gevraagd of het niet beter zou zijn hiervoor baksteen te gebruiken gebakken uit in Steenhoven gedolven leem: een teken, dat de man wel zijn geschiedenis kende.[343] Van Langelaar en ook Cuypers, op dit punt geconsulteerd, kozen voor natuursteen.[344]

Kerk en toren sinds 1890; de jongste restauratie.

In het interieur van de kerk herinnerden na de restauratie van Cuypers en Van Langelaar alleen het oude Bätzorgel, de preekstoel en de communiebank nog aan de vroegere periode. Enkel de communiebank zou overblijven. Het orgel moest al vóór 1890 het veld ruimen. De beroemde kansel verdween in 1892 toen de parochianen ter gelegenheid van het gouden priesterfeest van deken Gerardus de Nijs een nieuwe deels uit zandsteen gehouwen preekstoel schonken geleverd door Cuypers en Stolzenberg.[345] Bij het zilveren pastoorsfeest van de herder in 1897 werd het grote triomfkruis geplaatst.[346]

Het kerkbestuur bleef zweren bij Cuypers. In 1893 werd naar zijn ontwerp aan de oostzijde van het noordertransept een kapel opgericht van O.L. Vrouw van Smarten, waartoe de middelen geschonken werden door notaris Adolf baron van Goltstein van Hoekenburg.[347] In de jaren 1908 - 1909 verrees een soortgelijke kapel toegewijd aan de H. Familie aan de oostzijde van het zuidertransept. Zij was een geschenk van de familie W. A. Fick - Van Etten.[348]

De kapellen deden de ruimtelijke werking van het gebouw zowel inwendig als uitwendig meer kwaad dan goed: inwendig, omdat daardoor de eerste travee van de zijkoren in het schemerduister werd gehuld; uitwendig, doordat alle ordening in de bouwmassa's verdwenen was en het oorspronkelijke ritme in de contreforten van koor en zijkoren, met beurtelings een overhoekse en haakse stand, wreed werd verstoord. Bovendien moesten de oude transept- en zijkoormuren doorbroken worden en kwamen er tussen de kappen zakgoten, met alle kwalijke gevolgen van dien. Vooral de zakgoot aan de zuidkant was een bron van veel ellende. Merkwaardig genoeg probeerde men daar later het vocht te stuiten door allerlei kunstgrepen binnen in de kerk!

Tegenover al deze bedenkingen dient opgemerkt te worden, dat het uitzicht vanuit de nieuwe buitenste zijbeuken naar voren tegen de kale transeptmuur ook niet alles was geweest.

Bij de viering van het feit, dat honderd jaar tevoren de kerk door de katholieken weer in gebruik was genomen, schonk de gemeente in 1910 de toren aan de parochie.[349] Ter vereeuwiging van deze gebeurtenis liet men een grote gedenksteen met uitgebreide tekst inmetselen in de oostmuur van de toren, rechts naast de ingang.[350] Hoe graag de schenking ook aanvaard werd, zij had wel tot gevolg, dat de parochie voortaan ook de lasten van het onderhoud te dragen zou krijgen. Voorlopig dacht niemand daar aan. Integendeel! In 1920 liet men zelfs een plan ontwerpen om de toren af te bouwen.[351] Het plan is echter nooit tot uitvoering gekomen.

Wel kon dank zij een schenking van mr. A. J. M. Smits in 1920 de ingangspartij van de toren in restauratie genomen worden. Volgens plannen van H. van Heeswijk, in die tijd belast met de restauratie van de St. Janskathedraal in 's-Hertogenbosch, werd de in 1869 aangebrachte

cementlaag verwijderd en het oude werk, waar nodig, vernieuwd. De drie beeldnissen boven de ingang kwamen in zo'n slechte staat onder de cementlaag vandaan, dat restauratie te kostbaar was.

Ook de deuren waren aan een algehele vernieuwing toe. Gelukkig bleken ze nog zoveel resten van de oorspronkelijke of althans zeer oude voorgangers te bevatten, dat aan de hand daarvan een aanvaardbare reconstructie te maken was. Ten slotte werd in de toren een nieuwe vloer aangebracht.[352]

Waarschijnlijk was pastoor R. Peeters de inspirator tot deze werken. Niet alleen de toren had overigens zijn aandacht, ook de kerk deelde daarin. Tijdens zijn pastoraat werd verwarming in de kerk aangelegd.[353] Hij zag ook kans bij zijn parochianen milde gaven los te krijgen om de ongekleurde glas in loodramen in de zijbeuken te laten vervangen door gebrandschilderde ramen van de glazenier Joep Nicolas. In de noorderbeuk werden bijbelse taferelen in beeld gebracht. In de zuiderbeuk waren dat gebeurtenissen uit de geschiedenis van Oosterhout en zijn parochie en kerk. Lokale geschiedbeoefening was immers de grote liefhebberij van de eerwaarde.[354]

De Duitsers roofden de klokken,[355] maar verder kwamen kerk en toren de oorlogsjaren redelijk goed door. De schade aangericht in de bevrijdingsdagen - eind oktober/begin november 1944 - liet zich ernstig aanzien, maar bleek achteraf toch mee te vallen, al ging een aantal ramen reddeloos verloren.

Tegen het einde der vijftiger jaren achtte men de toren aan een restauratie toe. De parochie kon het herstel in geen geval bekostigen. Voor het symbolische bedrag van één gulden werd de gemeente in 1959 weer eigenares.

„Voor wat hoort wat", meende de burgerlijke overheid en zo kreeg zij tevens 1800 vierkante meter grond bij de kerk in eigendom en werd zij in staat gesteld om de markt opnieuw in te richten.[356]

Inmiddels ijverde een comité dat ook zijn basis had op het gemeentehuis voor een beiaard in de toren. Niet zonder hangen en wurgen kreeg men het geld bijeen en toen kon men aan de firma Eijsbouts opdracht geven voor een automatisch bespeelde beiaard van 34 klokken met inbegrip van de twee zwaarste die al aanwezig waren. Bij haar bezoek aan

Oosterhout op 27 mei 1961 stelde prinses Irene het carillon in werking.[357]

In datzelfde jaar kwam architect ir. L.F.A.M. Sturm uit Roosendaal met de eerste plannen voor de torenrestauratie. Zij riepen meteen al vragen op bij de Oosterhoutse burgers.[358]

Het zou tot oktober 1968 duren voor de steigers rondom de toren oprezen. Het meest ingrijpende onderdeel van de plannen van Sturm was de nieuwe kap, die het silhouet van het bouwwerk sterk bleek te wijzigen. Er werd kritiek geleverd en niet zo zuinig ook. De kap werd vergeleken met een carnavalsmutsje.[359] Men vond de toren voor schut staan.[360]

De ellende van de steeds weer broodnodige restauraties, hiervoor verhaald, geeft echter voldoende aan, dat er onderhand eens een afdoende oplossing voor de problemen nagestreefd diende te worden. Vanuit dat standpunt is de huidige kap, die door Normandische voorbeelden geïnspireerd zou kunnen zijn, nog niet eens zo gek. De hoger dan voorheen opgetrokken montants van de galmgaten zorgen voor een verticaal element, waar de vroegere plankieren achter de wijzerplaten een sterke horizontale werking hadden. Dat is ongetwijfeld een verfraaiing, al zal men de constructie in de toekomst wel in de gaten moeten houden.

Ook bij deze restauratie moest het metselwerk bovenaan over vele lagen uitgebroken worden. Veel natuurstenen onderdelen - tot hele pinakels toe - eisten vervanging.

In het najaar van 1971 waren de werkzaamheden uitgevoerd door de bekende firma Nico de Bont en Zonen uit Nieuwkuijk gereed. De beiaard had inmiddels ook een goede beurt gekregen. Hij was met vijf discantklokken uitgebreid, hing in een nieuwe klokkenstoel in een ruimere luizolder en was voorzien van een stokkenklavier. Hij was nu dus als een volwaardig klokkenspel rechtstreeks te bespelen. Peter Maassen, de stadsbeiaardier van Breda, gaf een eerste concert bij de taptoe Exbando in september 1971.[361]

Tijdens de restauratie van de toren werd in februari 1970 in de viering van de kerk een achthoekig verhoog voor een nieuw altaar gebouwd. Bij het graven van de funderingssleuven stiet men op de resten van de vroegere kerk en op de grafkelder van 1820. Door deze vondsten

kwam het historisch bodemonderzoek al spoedig weer op gang.[362]

De kerk was in de loop der jaren gaan lekken als een zeef. Na vijf jaren energieke strijd van pastoor Ant. Hack kon met de restauratie een begin gemaakt worden in de lente van 1974. De plannen waren weer beraamd door ir. Sturm; de uitvoering gebeurde andermaal door de firma De Bont. In verband met de subsidies moest het werk in fases ter hand genomen worden. De eerste fase gold uiteraard de daken, de goten met de uitkragingen waarop zij rusten en de afvoerpijpen. Ook de vieringtoren werd duchtig gerenoveerd. Dat bij een flinke regenbui het water met bakken de kerk in gutste, behoorde tot het verleden.

In juli 1975 begon de tweede fase. De kerk werd in tweeën gedeeld om de H. Diensten doorgang te kunnen laten vinden. Het gedeelte vanaf de toren tot en met de vijfde travee en de ruimte onder de toren kwamen eerst aan de beurt. Het was een kolossaal karwei, omdat ondermeer alle montants en grote delen van de dagkanten der vensters vervangen moesten worden, kapotgesprongen als ze waren door het roesten der brugstaven.[363]

De gebrandschilderde ramen werden inmiddels in het atelier van de glazenier hersteld. Aan de noordzijde der kerk werden zelfs twee hele ramen bijgemaakt aan de hand van de bewaardgebleven oorspronkelijke tekeningen. Alle pleisterwerk tegen de bovenmuren van het schip en tegen de zijbeukmuren moest afgekapt worden en nieuw aangebracht. De zuilen en muren werden opnieuw beschilderd, waarbij veel ornament, vooral op de scheibogen opgehaald werd.

De oude vloer moest vervangen worden. Vóór het storten van de betonnen werkvloer kregen de leden van de heemkundige kring gelegenheid in dit gedeelte van de kerk opgravingen te doen. Ook hier kwamen veel oude fundamentresten en een oude grafkelder aan het licht.

Het vermoedelijk in 1883 aangebrachte tussenschot in het portaal onder de toren werd gesloopt, zodat één grote ruimte ontstond. Een glazen wand met openslaande deuren scheidt haar thans van de kerk. Voor de toegang tot het zangkoor werd een magnifieke eiken spiltrap vervaardigd.

Kerk en torenruimte kregen één doorlopende hardstenen vloer. De verlichting werd zo gekozen, dat ook de prachtige neogotische zoldering

goed tot zijn recht komt. De zuidelijke ingang naast de toren werd geheel vernieuwd en tenslotte onderging het vroegere ketelhuis met het stookhok aan de noordzijde een ware metamorfose tot sacristie.

De derde fase, de restauratie van de koorpartij, van het dwarspand en de resterende twee traveeën van het schip begon in augustus 1976. Dit was de meest ingrijpende fase. Buiten de uitvoering van de zojuist ook bij de tweede fase genoemde werkzaamheden kwamen de neogotische sacristie, de kapellen aan de oostzijde van het dwarspand en het portaal voor het zuidertransept onder de sloophamer terecht. De gapende wonden moesten vervolgens weer worden geheeld: de muren gedicht, nieuwe vensters geplaatst en hele steunberen met fundament en al opgebouwd. De herziening van het verwarmingsstelsel, waarvan de afzuigkanalen te nauw bleken, bracht veel extra werk mee.

Opgravingen om het verband tussen de vondsten van 1970 en 1975 te onderzoeken moesten in ijltempo plaatsvinden. Niettemin waren de resultaten belangwekkend. Er werden dwarsmuren blootgelegd en het in augustus 1975 gerezen vermoeden dat de vroegere kerk drie beuken had geteld kreeg eindelijk bevestiging.

Bij het slopen van het neogotische zuiderportaal kwam aan het licht, dat de transeptgevel daar oorspronkelijk eenzelfde ingangspartij in tufsteen gehad heeft als die aan de noordzijde. Beide ingangen werden in ere hersteld. Aan de binnenzijde werden glazen portalen gemaakt.[364]

Het in 1970 aangebrachte achtkantige verhoog kon geen genade vinden in het oog der restaurateurs. Het verdween en in zijn plaats kwam een verhoging met twee treden van het gehele vlak binnen de vieringpijlers. In de viering werd ook het prachtige altaar opgesteld dat Niel Steenbergen omstreeks 1950 voor de nieuwe kapel van het seminarie IJpelaar maakte. Tijdens de feestelijke ingebruikneming van de „basilica minor"[365] op 13 november 1977 werd het door bisschop H. Ernst geconsacreerd. Een nieuw koororgel gebouwd door de firma Verschueren uit Heythuysen werd die dag ingespeeld door Jacques van Bommel. Het was de inzet voor het grootste koorfestijn dat Oosterhout ooit gekend heeft. Een week lang bewees de stad dat zij de roem, die zij al haast een eeuw geniet in de zangcultuur, meer dan waard is met prachtige uitvoeringen en een diep geroerd gehoor.

De gehele restauratie is achter de rug. Natuurlijk omvatte zij veel meer dan er in dit korte bestek opgesomd kon worden. Wat heeft zij ons gebracht?

Als we als leek al een voorlopig oordeel - aan een nader oordeel komt de volgende generatie pas toe - over de gehele operatie mogen uitspreken, dan menen we voorop te mogen stellen, dat zij deskundig is opgezet en uitgevoerd met veel liefde voor het vak. We prijzen ons gelukkig, dat de sacristie en de kapellen-santekraam opgeruimd zijn. Men is er in geslaagd om een redelijke oplossing te vinden voor de uiterst moeilijke vraag of en hoeveel van de ornamentiek en de polychromie van Cuypers in het interieur gehandhaafd moest of mocht worden in een laatmiddeleeuwse kerk. Tenslotte werden de methoden die Cuypers bij zijn restauraties toepaste ook in zijn eigen tijd niet door iedereen en met name niet door de leden van het Bernulphus-gilde toegejuicht.[366]

Dat de beelden tegen de pilaren en de beeldengroepen van Van der Geld tegen de torenmuren dezelfde kleur gekregen hebben als hun achtergrond, vinden we persoonlijk een minder gelukkige keuze. Het wekt minstens de schijn dat er met een driedubbele bodem gewerkt is. Hevig gekweld worden we ook door de vraag, of we het leiden van het rookkanaal van de verwarming in de lengte door een oorspronkelijk contrefort vooral als een unieke vondst van de architect moeten beschouwen, of dat we daar toch eerder een aantasting van het wezen van een gotische steunbeer in moeten zien.

We zijn ons maar al te zeer bewust, dat het uiten van woorden van critiek of twijfel altijd gemakkelijker is dan zelf iets te verwezenlijken. Een groot werk is met deze restauratie tot een goed einde gebracht. Iedereen die daar zijn aandeel in heeft gehad, kan er met recht trots op zijn. De hele parochie niet alleen, maar heel Oosterhout is dat een gelukwens waard.

AANTEKENINGEN

[1] J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (Utrecht, 1912) 262 - 269. (Hierna aangehaald als Kalf, Monumenten).

[2] G. C. A. Juten, *Kerkelijk Oosterhout* (Bergen-op-Zoom, z.j. (1910). (Hierna aangehaald als *Kerkelijk Oosterhout).*

[3] Zijn artikelen staan in de jaargangen 1909, 1913 en 1928.

[4] *Nieuwsblad van het Kanton Oosterhout,* 10e jaarg. (1883), 7 oct. (I), 14 oct. (II), 21 oct. (bijvoegsel, verbeterde uitg. van II), 28 oct. (III), 11 nov. (IV) en 2 dec. (V). Misschien was de toen in Rotterdam wonende Oosterhoutse jesuiet C. Willems de auteur. Als „feestredenaar" bij de plechtige consecratie van het nieuwe altaar op 24 sept. 1883 had hij de geschiedenis van de kerk belicht vanaf het begin der 16e eeuw. (*Kanton Oosterhout,* 30 sept. 1883).

[5] F. A. Brekelmans signaleerde Jutens slordigheid in zijn voorwoord op het *Repertorium op Taxandria* 1894 - 1943 ('s-Hertogenbosch, 1977) 6. Hij weet deze aan Jutens voortdurende tijdnood.

[6] *Kerkelijk Oosterhout,* Voorwoord.

[7] G. C. A. Juten, „Beneficiën in de kerk van Oosterhout", in: *Taxandria* 1913, 17 v. en 277 v. Men zie ook diens *Consilium de Beke,* 204 - 213 en voorts G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek* (Nijmegen, 1968 - 1970) dl. II en Supplement. (Hierna aangehaald als *De oude dekenaten).*

[8] G. C. A. Juten, „Onderhandelingen over de St. Janskerk te Oosterhout", in: *Taxandria* 1909, 174-180.

[9] Akte van 21 september 1213. *Chronologisch overzicht van de geschiedenis van Geertruidenberg* (Geertruidenberg, 1938) plaat tegenover blz. 6. Men zie de wetenschappelijke uitgave van A. F. C. Koch in zijn *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299,* dl. I ('s-Gravenhage, 1970) 510-512.

[10] Akten van juni 1277. F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda,* dl. I (Utrecht, 1956) 37, nr. 51. (Hierna aangehaald als Rechtsbronnen); S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad,* dl. I ('s-Gravenhage, 1948-1949) Inv.nr. 302, regest nr. 35.

[11] Akte van 8 september 1279. A. Erens, *De Oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout* (Tongerloo, 1928-1929) 24, nr. 5. Ook in een akte zogenaamd van 6 juli 1271 (Erens, a.w. 21 nr. 3) komt Oosterhout voor. Deze akte is een vervalsing. Men zie J. M. H. Broeders, „Over Servatius, de stichter van Sint Catharinadal", in: *Jaarboek De Oranjeboom,* XXIV, 13 vg.

[12] De vraag, waar een vroegere kerk in Oosterhout gestaan zou kunnen hebben, is daarmede beantwoord. De door A. J. van der Aa in zijn *Geschiedkundige beschrijving van de Stad Breda en hare omstreken* (Gorinchem, 1845) 142 geuite veronderstelling (overigens door Van der Aa overgenomen uit de enkel in handschrift bewaarde „Beschrijving van Breda" van kolonel Adam van Broeckhuyzen van omstreeks 1738, Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie Cuypers van Velthoven, nrs. 508 en 509) over de bouw van een kapel in 1402 berust enkel op een verkeerde uitleg van een akte van 22 juni 1402 (Drossaers, a.w., inv.nr. 1380, regest nr. 894).

[13] De beste uitgave van de oorkonde is die van A. F. C. Koch, a.w. 111-116. Een gedegen commentaar gaat aan de oorkonde vooraf.

[14] Thomas Ernst van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744) 361 en 364 vg.; *Rechtsbronnen,* LXXIV - LXXVI.

[15] GAO. Extract uit het cijnsboek van de Abdis van Thorn betrekkelijk de cijnsen onder Oosterhout; bijgehouden 1724-1740. (Oud archief, voorl.inv.nr. 498).
[16] *Rechtsbronnen,* dl .I, 92 vg., nr. 104, Verslag van een „waarheid" van 12 maart 1311; Drossaers, a.w., inv.nr. 147, regest nr. 111.
[17] *Kerkelijk Oosterhout,* 4. Een „afschrift" is te vinden in het Archief van de Nass.Domeinraad, in Inv. Hingman nr. 1036 op fol. 31. De datum is daar 2 november (in crastino omnium sanctorum) 1199.
[18] Brief van prof. F. F. X. Cerutti aan streekarchivaris J. H. van Mosselveld te Oosterhout van 15 juni 1959.
[19] *Rechtsbronnen,* dl. I, 94, nr. 104 alsmede Inleiding, LXXII. De mening van Cerutti dat de Johannieters ook te Chaam een gerecht hadden, is niet juist.
[20] *Kerkelijk Oosterhout,* 4, alwaar verdere referenties.
[21] L. Devillers, *Inventaire analytique des archives des Commanderies Belges de l'Ordre de Saint-Jean* .... (Mons, 1876), VIII. (Hierna aangehaald als Inventaire); Albert Ollivier, *Les Templiers* (Paris, s.a. (1967), 180.
[22] *Inventaire,* nrs. 721, 722, 723 en 725, „Brabantse privileges" uit resp. 1142, 1160, 1178 en 1181.
[23] *Inventaire,* XI, noot 1.
[24] M. A. Erens, *De oorkonden der Abdij Tongerloo,* dl. I (Tongerloo, 1948) 167 vg., nrs. 122 en 123.
[25] Het staat immers nog geenszins vast, dat de „geestelijke" en „wereldlijke" rechten te Oosterhout uit één bron verkregen werden.
[26] *Rechtsbronnen,* dl. I, 131 en 132, nr. 133 en wel getuigenissen 9 en 26.
[27] *Rechtsbronnen,* dl. I, 131, nr. 133, getuigenis 1.
[28] *Rechtsbronnen,* dl. I, 104, nr. 109.
[29] *Rechtsbronnen,* dl. I, 131, nr. 133.
[30] Drossaers, a.w. inv.nr. 1384, regest nr. 1424: Akte van voordracht van 17 april 1440; N. Japikse, *Correspondentie van Willem den Eersten, Prins van Oranje,* dl. I ('s-Gravenhage, 1934) 188 vg.: Brief van Thomas Vlas aan de Prins van 11 juli 1559; A. J. M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand* 1545-1569 (Tilburg, 1971) 37.
[30a] *Rechtsbronnen,* dl. I, 94, nr. 104 onder punt 10.
[31] *Inventaire,* XVII; *Kerkelijk Oosterhout,* 8.
[32] *Inventaire,* t.a.p.; *Kerkelijk Oosterhout* t.a.p.
[33] De laatste voordracht ter benoeming geschiedde door Frederik Hendrik in 1634. Hij bemoeide er zich voor het laatst mee in 1635. (*Kerkelijk Oosterhout,* 27 en 28). J. B. Krüger meldt in zijn *Geschiedenis ... Bisdom Breda,* dl. IV (Bergen op Zoom, z.j.) 46, dat het begevingsrecht later aan de bisschop kwam. Dit punt verdient nog nader onderzoek. Zeker is, dat na de dood van pastoor Rijsbosch te Antwerpen in 1653 de inkomsten uit het beneficium werden geïnd door de rentmeester der geestelijke goederen te Breda (GAO, Archief gereformeerde kerkenraad, Notulen van 16 aug. 1665).
[34] Zelfs J. B. Krüger *Geschiedenis ... bisdom Breda,* 44) opperde die mogelijkheid nog. Juten wees ze af *(Kerkelijk Oosterhout,* 15).
[35] *De oude dekenaten,* supplement, 396-398.
[36] *Kerkelijk Oosterhout,* 15, 97-99.
[37] *Kerkelijk Oosterhout,* 98-99; Rijksarchief 's-Hertogenbosch: Archieven ... Rentmeesters ... Prins Frederik, inv.nr. 1255: Cijnsboek van Oosterhout uit 1524, fol. d^6verso.
[38] *De oude dekenaten,* dl. II, XXIII vg.; W. Nolet en P. Boeren, *Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen,* (Amsterdam, 1951) 321, 322.
[39] De term festum triplex is kennelijk weinig gebruikelijk. Nolet en Boeren, a.w.

247, gaan niet verder dan het festum duplex.

[40] *Kerkelijk Oosterhout*, 98.

[41] A. van Oirschot, „Middeleeuws kerkje in Oirschot gerestaureerd", in: *Brabantia*, 1962, 41 vg.; men zie ook het *Bulletin van de K.N.O.B.* van aug. 1960 en september 1961.

[42] Over de oude fundamenten heen en aansluitend aan het „schone werk" van de pijlers was op verscheidene plaatsen een laag leem gevleid met een dikte van zes tot acht centimeter: kennelijk resten van een oude kerkvloer.

[43] Men zie voor een afbeelding van het interieur van die kerk E. H. ter Kuile, *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden* (Zutphen, 1975) 69, afb. 54.

[44] Ook hier werd boven op de fundamenten de leemlaag, omschreven in noot 42, aangetroffen.

[45] Men zie de afbeelding bij E. H. ter Kuile, a.w., 121, afb. 100.

[46] Drossaers, a.w., inv.nr. 1380, regesten nrs. 823, 832, 834, 859, 875, 894, 905 en 906.

[47] G. C. A. Juten, „Beneficiën in de kerk van Oosterhout", in: *Taxandria* 1913, 18. Bij de recente opgravingen is het koor niet teruggevonden. In de noordelijke transeptarm, waar het gezocht moet worden, is niet gegraven. Men zie voorts noot 50.

[48] Een aantal van deze lijsten, pouillé's genoemd, is uitgegeven door G. C. A. Juten in *Taxandria*. Later zijn ze gebundeld onder de titel *Consilium de Beke* (Bergen op Zoom, z.j.). Het supplement van *De oude dekenaten* vormt hierop een aanvulling. Men zie verder de lijst in *Kerkelijk Oosterhout*, 92 v.

[49] Dat dit altaar het hoogaltaar is geweest, zou men met enig voorbehoud op mogen maken uit het feit, dat het niet zelden meteen volgt op het pastoraat in de pouillé's. (*Kerkelijk Oosterhout*, 93; J. B. Krüger, *Geschiedenis ... Bisdom Breda*, dl. IV, 45).

[50] G. C. A. Juten (*Kerkelijk Oosterhout*, 13 en in *Taxandria* 1913, 17) meende dat dit altaar gesticht zou zijn door Willem van Duivenvoorde. Hij vergiste zich deerlijk. Zijn niet geheel juiste gegevens hadden betrekking op de stichting van het Driekoningenaltaar! Juten geeft als plaatsbepaling voor het Maria-altaar (*Taxandria* 1913, 18) op: „aen die noertsyde voer mijns liefs joncheren choer van Nassouw" en „int hoexken".

[51] Men vergelijke de bronnen uit het archief van de Nassause Domeinraad door Juten gebruikt voor zijn artikel in *Taxandria* 1913.

[52] Het beneficie werd gesticht in 1414 en het altaar moet er al in 1418 gestaan hebben (G. C. A. Juten, in *Taxandria* 1913, 279).

[53] G. C. A. Juten, in *Taxandria* 1913, 20. Een afschrift van de oprichtingsakte is te vinden in zijn *Kerkelijk Oosterhout*, 87-89.

[54] J. H. van Mosselveld, „De slotjes te Oosterhout I", in: *Jaarboek Oranjeboom 17* (1964) 79 en 83-84.

[55] Er zijn tussentijds enige wijzigingen geweest. In 1810 werd door de stad een nieuwe ringmuur rond het kerkhof gebouwd. De Markt werd toen vergroot ten koste van het kerkhof. Anderzijds liet men de ringmuur toen aansluiten op het zuidwestelijke contrefort van de toren, terwijl hij naar uit opgravingen in 1976 is gebleken eerst aansloot op de zuidwesthoek van de kerk zelf. Eerst stond de toren dus buiten het kerkhof. In die hoek was het kerkhof uitgebreid.

[56] Het jaartal 1473 is gebaseerd op de transactie van de Johannieters met de heer van Breda in dat jaar over de heerlijke rechten (*Rechtsbronnen* II, 578, nr. 771) en op het feit, dat men in 1476 al profielstenen nodig had (G. C. A. Juten, „Wanneer is de St. Janskerk van Oosterhout gebouwd", in: *Taxandria* 1928, 179-180).

[57] In afwijking van de situatie bij de rest der fundamenten was juist daar het fundament - althans binnenwerks - vanaf de geschapen grond geheel in tufsteen opgebouwd.
[58] Uit de opgravingen in 1976 is gebleken, dat de funderingen van de 15de eeuwse zijbeukmuren vanaf dat punt in westelijke richting plotseling veel puin van de romaanse kerk gaan bevatten.
[59] Tot aan de uitbreiding van de kerk in 1881-1883 telden de vensters in de eerste travee een montant meer dan de overige.
[60] H. E. ter Kuile, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland,* door S. J. Fockema Andreae e.a., I (Amsterdam, 1948) (hierna aangehaald als *Duizend jaar bouwen)* 231.
[61] De tegenwoordige kapitelen zijn aangebracht bij de restauratie van 1881-1883.
[62] Men zie voor de karakteristieken van deze bouwstromingen *Duizend jaar bouwen* en wel het hoofdstuk van E. H. ter Kuile, „De kerkelijke Gothiek sinds het einde van de 14e eeuw", vooral de paragrafen II (De basilieken van de groote Brabantsche school) en VI (De Kempensche school van basilieken en niet-basilikale kerken).
[63] In het zuidertransept was tot 1881 - 1883 het oude gewelf nog aanwezig. Men zie verder hierna De kerk rond het begin van de zeventiende eeuw.
[64] G. C. A. Juten, *Consilium de Beke,* 210. Uit de tekst blijkt, dat het altaar materieel nog geconstrueerd moest worden.
[65] G. C. A. Juten, „De Toren van de St. Janskerk te Oosterhout", in: *Taxandria* 1928, 25.
[66] *Kerkelijk Oosterhout,* 89-90.
[67] Als voorbeelden van kerken in een dergelijke overgangsfase mogen gelden de Ned. Herv. kerkgebouwen van Wadenooien *(Duizend jaar bouwen I,* afbeelding nr. 45) en Eethen (Wies van Leeuwen, *Langs de oude Brabantse kerken, Westelijk Brabant* (Baarn, 1976) 40).
[68] J. B. Krüger, *Geschiedenis.. Bisdom Breda,* IV, 44.
[69] G. C. A. Juten, „Beneficiën"..., in: *Taxandria* 1913, 280.
[70] *De oude dekenaten,* Supplement, 397.
[71] G. C. A. Juten, *Consilium de Beke,* 211.
[72] *De oude dekenaten,* Supplement, 398. Het door Juten *(Consilium de Beke,* 211) ook nog gesignaleerde Maria-altaar der derde fundatie in het nieuwe koor moet het Driekoningenaltaar zijn geweest, dat mede aan Maria was toegewijd.
[73] Dit beginjaar is gebaseerd op het feit, dat men in 1869 bij een torenrestauratie boven de ingang het jaartal „1319" vond: m.i. duidelijk een verkeerde lezing voor 1519 (G. C. A. Juten, „De Toren....", in: *Taxandria* 1928, 22; J. B. Krüger, *Geschiedenis... Bisdom Breda,* IV, 42). N.B. Achteraf kwam ik via de heer J. Buiks te Oosterhout te weten, dat in het manuscript van kolonel Adam van Broeckhuyzen „Beschrijving van Breda" (R.A. 's-Hertogenbosch, Collectie Cuypers van Velthoven, nrs. 508 en 509) omtrent dit jaartal gemeld wordt: „boven de groote toren Deur staat in de graauwe steenen gesneden a°-15.-90.ap." Het is vrijwel uitgesloten, dat op de steen 1590 gestaan heeft. Misschien moeten we toch rekening houden met 1509 als aanvangsjaar van de torenbouw.
[74] Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Rechterl.archief Oosterhout R 263, fol. 44 verso.
[75] Stan Leurs, „Kerktorens in de Kempen", in: *Het Gildeboek,* 1926, 165-167. In de *Voorloopige lijst... monumenten,* X ('s-Gravenhage 1931), 291 wordt de Gastelse toren gedateerd in de tweede helft van de 15e eeuw. Eenzelfde datering geeft *Taxandria* 1905, 285 v. met een opmetingsrapport van de toen afgebroken kerk. Frans Akkermans, „Historie rond Gastels Kerkgebouwen", in:

Jaarboek De Ghulden Roos, 6 (1946) 81 vg. dateert eveneens in de 15e eeuw, maar meldt niettemin (blz. 94), dat in 1516 op kosten van de heer van Bergen (op Zoom JB.) kerk en toren werden vergroot.

[76] F. A. J. Vermeulen in: *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* (Phoenix-editie, 1963, I, 120-121.

[77] J. M. F. IJsseling, „De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda", in: *Jaarboek Oranjeboom,* 21 (1968), 10 (met verdere litteratuur-opgave).

[78] Men zie onder meer K. Slootmans, „De Keldermansen", in: *Brabantia,* 1958, 99.

[78a] E. H. ter Kuile merkt in *Duizend jaar bouwen* I, 253 op, dat de behandeling van de toren van Breda (en dat geldt dan evenzo voor die van de St. Janstoren, JB) een heel andere sfeer ademt dan die van de Keldermansen.

[79] J. M. F. IJsseling, a.w., 7 en 8. Cornelis Joos heeft in ieder geval aan de Bredase toren gewerkt en ook aan de Kloosterkerk van St. Catharinadal (Kalf, *Monumenten,* 131).

[80] Stan Leurs, t.a.p.

[81] R.A. 's-Hertogenbosch, R. Oosterhout 265, fol. 48 verso.

[82] R.A. 's-Hertogenbosch, R. Oosterhout 266, eerste katern, fol. 6, 6 verso en los blad tussen fol. 16 en 17. Wie deze meester Goesen van Hal was, hebben we nog niet precies kunnen vaststellen. Hij had minstens vanaf juli 1521 onroerend goed in Oosterhout (R.A. 's-Hertogenbosch, R 265, fol. 47 verso en fol. 46). In 1539 werden zijn weduwe Haesken en andere erfgenamen nog aangeslagen in de keizerlijke beden (GAO, Oud archief, voorl.inv.nr. 1557). Hij kan natuurlijk schoolmeester zijn geweest, maar de mogelijkheid dat hij (de) bouwmeester van de toren is geweest, achten we niet op voorhand uitgesloten. Haesken heette voluit Haesken Florys Florysdr. R 266, 6vso.

[83] G. C. A. Juten, „De Toren van de St. Janskerk . . ." in: *Taxandria* 1928, 25.

[84] In 1975 werden bij opgravingen in de tweede travee vanaf de toren gerekend, dus ongeveer halverwege tussen de oude en de nieuwe toren, enorme bakstenen fundamenten blootgelegd, die verder in geen enkel verband stonden tot de kerk. De enige redelijke verklaring die we hebben kunnen vinden is, dat zij de klokkestoel getorst hebben.

[85] G. C. A. Juten, „De Toren van de St. Janskerk . . ." in: *Taxandria* 1928, 23. Het is niet geheel duidelijk, wat men in dit geval onder de term „afhang" moet verstaan.

[86] Bij de jongste restauratie werd tufsteen aangetroffen in twee pilaren aan de zuidzijde van het schip. Volgens bouwmeester P. J. H. Cuypers bestaan de pilaren uit baksteen afgewisseld met banden van bergsteen (Kalf, *Monumenten,* 268).

[87] Ook dit werd bij de jongste restauratie na het afbikken van de oude pleisterlaag geconstateerd.

[88] C. G. Geenen, „Gedachten bij een tweetal restauraties", in: *Brabantia* 19 (1970), 149.

[89] Voorbeelden zijn er te over. We noemen slechts Prinsenhage, Terheijden en Gilze.

[90] Het totale op de zuilen drukkende gewicht werd hierdoor veel minder. Vooral met het oog op de eerst voorziene stenen gewelven was dit van groot belang.

[91] E. H. ter Kuile in: *Duizend jaar bouwen* I, 279 vg.

[92] Onder deze benaming komen de kerkmeesters voor in een stuk van 18 juni 1499 *(Kerkelijk Oosterhout,* 90). In Brussel kwam deze term en ook het „instituut" reeds voor in 1220 (W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen,* 347).

[93] *Kerkelijk Oosterhout,* 8. Op een der „historische" ramen in de St. Jan ziet men

Johannieters - in de kledij der Tempeliers - de plannen voor de bouw bestuderen. Op de bouwtekening komt ook de toren al voor!

94 De teksten zijn uitgegeven door G. C. A. Juten in: *Taxandria* 1928, 179-180.

95 R.A. 's-Hertogenbosch, R Oosterhout 266, fol. 6, 6 vso, 7 en los blad tussen fol. 16 en 17. Enige grossen der akten zijn bewaard: A. E. R. van den Bosch en D. P. M. Graswinckel, *Het oud-archief van „het Arme Weeshuys der Kercken ende der Stadt Breda* (z.pl., 1939), inv.nr. 758, regesten nrs. 37 en 38.

96 G. C. A. Juten, „De toren van de St. Janskerk . . . " in: *Taxandria* 1928, 22-25.

97 W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen,* 329.

98 *Kerkelijk Oosterhout,* 11.

99 Nolet en Boeren, t.a.p.

100 Jos Habets, „Over den toestand van eenige kerkgebouwen uit den omtrek van Breda", in het jaar 1644, in: *Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis* . . . jaargang 2, 1884-1885, kol. 146 en 149.

101 Rechtsbronnen II, 578, nr. 771. Een vooral ook in economisch opzicht interessante uitzondering op de verkoop vormde het recht van oliemolen.

102 *Kerkelijk Oosterhout,* 87. Verscheidene huizen van de orde waren „arsés" (= arrachées?, met geweld ontnomen?) dan wel afgebrand.

103 Het probleem kan men als volgt zien. De Johannieters hadden voor de kerkbouw kapitaal nodig. Daartegenover wilden zij alleen afstand doen van overheidsrechten met sterk wisselende inkomsten. De cijnsen en tienden hield men liever buiten schot. De meest gerede partij om de heerlijke rechten te kopen was de heer van Breda. Deze was niet bij machte om met een som ineens te betalen. Hij betaalde dus met een jaarrente. Deze vaste inkomsten konden de Johannieters vervolgens weer belasten om flinke geldsommen ineens ter beschikking te krijgen.

104 Ook zuiver chronologisch gezien is de gangbare mening aanvechtbaar. Waarschijnlijk kwamen de transeptgevels immers pas na 1473 tot stand. Het verband tussen Tempeliers/Johannieters en de maaltekens op de St. Jan werd onlangs nog gelegd door W. H. Th. Knippenberg, „Oude rechtstekens in bakstenen kerkmuren", in: *Brabantse Oudheden* (Eindhoven, 1977), 249.

105 Op de toren van de oude kerk van Dongen, op de kerk van Gilze (Kalf, *Monumenten,* 237) en op de kapel van Molenschot (Kalf, *Monumenten,* 240) komen of kwamen ook schuinkruisen voor. In Alphen, een plaats waar de Tempeliers/Johannieters in het wereldlijke dezelfde rechten genoten als in Oosterhout heeft Kalf *(Monumenten,* 4-6) er kennelijk geen ontdekt!

106 *Rechtsbronnen* I, 126, nr. 129.

107 J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek,* ('s-Gravenhage, 1956), 500, in voce rooster (2). In 1614 was sprake van herstel van de roosters in Oosterhout; zie noot 143.

108 G. C. A. Juten in: *Taxandria,* 1928, 179-180. Onder de kerkmeesters van 1475 waren drie schepenen. Twee van de kerkmeesters van 1525-1527 waren tevens schepen.

109 Het „bestuur" van Oosterhout in die tijd kan als sterk aristocratisch en oligarchisch getypeerd worden. Cornelis van Drongelen behoorde daarin met leden van de families Gijsels, Van Ghilse, Van der Spout en Van Bruhese tot de groep van vertrouwelingen van de heer van Breda. Hij was al in 1502 schepen van Oosterhout (Drossaers, a.w. inv.nr. 670, regesten nrs. 2409, 2419 enz.) in 1513 man van leen 's lands van Breda (Drossaers, inv.nr. 406, regest nr. 2565) en van 1516 (Drossaers inv.nr. 791, regest nr. 2615) tot vermoedelijk omstreeks 1530 rentmeester te Oosterhout. Men zie voor zijn zegel *Taxandria,* 1909, 135.

[110] Akte van 20 april 1527 (R.A. 's-Hertogenbosch, Oosterhout R 266, 1e katern, fol. 6 en 6 verso).
[111] Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen,* 329. De auteurs vermelden deze verplichting tenminste niet.
[112] J. P. H. van den Broek, *Bijdragen tot de Geschiedenis van Baerle* (Tilburg, 1947) 57; Jos Habets, „Over het instorten van den toren der kerk te Etten in 1732", in: *Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis* ... 2e jaargang, 1884-1885, kolom 129.
[113] Zie voor de bron noot 110.
[114] Een jaarrente van 9 rijnsgulden kon desgewenst afgelost worden met een bedrag van 150 gulden (bron als vermeld in noot 110) een drietal renten van 12 rijnsgulden elk met een bedrag van 200 gulden (bron als in noot 110, fol. 6 verso en op los blad tussen fol. 16 en 17).
[115] GAO, Oud archief, voorl.inv.nr. 1557: Rekening van de Keizersbede over 1539.
[116] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 3 verso: besluit van de magistraat van 17 maart 1606.
[117] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 2, fol. 73: besluit van 14 nov. 1588.
[118] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 3, fol. 103.
[119] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 22 verso en 23 recto.
[120] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 23.
[121] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 36 verso.
[122] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 82.
[123] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 2, fol. 48 en 48 verso: besluiten van 27 januari en 7 november 1588. In deze besluiten worden de kerkmeesters niet genoemd.
[124] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 2 verso.
[125] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 23 verso en 24 recto.
[126] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 78 recto: besluit van 22 maart 1614.
[127] *Inventaire,* pag. XVII.
[128] *Kerkelijk Oosterhout,* 8.
[129] GAO, Oud archief, voorl.invent.nr. 115.
[130] Naar deze „edicten of ordonnanties" van 28 maart 1611 en 2 october 1613, die ook in acht werden genomen in Staats Brabant wordt verwezen in het plakkaat van 16 jan. 1778 van de Staten Generaal betrekkelijk de onderhoudsplichten door de tiendheffers. Dit plakkaat komt later nog ter sprake.
[131] *Inventaire,* pag. XVII; *Kerkelijk Oosterhout,* 8.
[132] A. J. M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand* ... *1545-1569* (Tilburg, 1971) 68. Deze meldt, dat op het platteland in de Baronie geen beeldenstorm heeft plaatsgevonden. Men zie ook: J. Kleyntjens S.J., „Onderzoek naar den Beeldenstorm te Oosterhout en Zundert", in: *Taxandria* 1927, 11 vlg., met een aantal verklaringen over ketters in Oosterhout. Over een beeldenstorm wordt met geen woord gerept. Overigens had het onderzoek plaats in 1571 en niet in 1570, als gemeld door Kleyntjens.
[133] *Kerkelijk Oosterhout,* 17.
[134] Pater Placidus, o.m. Cap., „Lenaert van Boischot, Schout en kastelein te Oosterhout", in: *Jaarboek Oranjeboom 2* (1949), 137. Hij plaatst de benoeming van Van Boischot op 1 maart 1570 en houdt er geen rekening mee, dat in de benoemingsbrief de Paasstijl is gebruikt!
[135] Men zie het zeer goed gedocumenteerde artikel van Jan Buiks, „De brand van Oosterhout van mei 1573", in: *Mededelingenblad heemkundekring „De heerlijkheid Oosterhout" I* (1977) 27-35.
[136] GAO, Oud archief, Resolutieboek B 2 fol. 48 en 48 verso; *Kerkelijk Ooster-*

hout, 18. Jutens transscriptie van de oorspronkelijke tekst is verre van vlekkeloos.

137 Men zie van Dale, *Groot Woordenboek* ... 10e druk ('s-Gravenhage, 1976) in voce ozing.

138 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 2, fol. 49.

139 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 80 verso.

140 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 2 verso; *Kerkelijk Oosterhout,* 20. Waar Juten „dack" las, staat in feite „fack" (= vak).

141 Bij het herstel van de plint werd gebruik gemaakt van een klein formaat baksteen. Bij de jongste restauratie kwam deze hier en daar te voorschijn van achter de in 1881-1883 rond koor en transept aangebrachte nieuwe plint. Het is - tot nog toe - de vroegst dateerbare aanwending van het zg. ijsselsteenformaat in Oosterhout.

142 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 80 verso - 81 verso: de aanbesteding geschiedde op 19 mei 1614.

143 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 78: besluit van 22 maart 1614.

144 J. H. van Mosselveld, „De slotjes te Oosterhout II", in: *Jaarboek Oranjeboom 20* (1967) 166, naar: GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 118: besluit van 26 sept. 1616. Gelijktijdig en in nauwe samenhang hiermede werd besloten pogingen aan te wenden om te komen tot het bouwen van het Vrijheidshuis. Zie volgende noot.

145 C. Th. Lohmann, „Het vrijheidshuis te Oosterhout", in: *Jaarboek Oranjeboom* 6 (1953), 101. Hij heeft als eerste op dit aspect van het Twaalfjarig Bestand voor Oosterhout gewezen.

146 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 56 en 56 verso.

147 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 5, fol. 56 en 56 verso, fol. 70, fol. 91 verso, fol. 97 verso.

148 J. B. Krüger, *Geschiedenis ... Bisdom Breda,* IV, 44.

149 R.A. 's-Hertogenbosch, Oosterhout R 273, fol. 36 verso: akte van 14 nov. 1552.

150 *Geschiedenis van Breda,* II (Schiedam, 1977) 55, 56.

151 De Prins was in Dongen gelegerd van 1 tot 17 mei 1625. Op 15 mei ondernam hij een vergeefse aanval op Terheijden (J. J. Poelhekke, *Frederik Hendrik* (Zutphen, 1978) 102, 103.

152 Herman Hugo S.J., *Obsidio Bredana,* 96.

153 *Kerkelijk Oosterhout,* 25.

154 J. B. Krüger, *Kerkelijke Geschiedenis ... Bisdom Breda,* IV, 43.

155 Archief Bisdom Breda, „Oosterhout", voorl. inv.nr. III, 8 stuk 1.

156 De oude gewelven in de koren zijn ook thans nog aanwezig. Het oude gewelf in het zuidertransept is in de jaren 1881-1883 door Cuypers en Van Langelaar vervangen.

157 De geveltop werd opnieuw opgetrokken, maar in een veel kleinere maat baksteen, het zg. ijsselformaat. Deze kleinere stenen waren in 1614 al gebruikt bij het herstel van de plint (zie noot 141).

158 We leiden dit af uit het feit, dat in een na te noemen bestek uit 1635 gesproken wordt over een nieuwe zolder onder de „steensolder" én uit het feit, dat het nieuwe gewelf in de toren, uit 1881-1883 daterend, als „meerwerk" is uitgevoerd.

159 *Kerkelijk Oosterhout,* 26.

160 Archief Bisdom Breda, „Oosterhout", voorl. inv.nr. III, 8, stuk 2.

161 De mening van Juten *(Kerkelijk Oosterhout,* 25 en 26), dat ook het hoofdkoor met „houten balken overwelfd" werd, kan naar we aan menen te mogen nemen alleen steunen op een visitatierapport van Maximiliaan van Eynatten van

17 mei 1628. Als dat inderdaad zo is, dan heeft Van Eynatten zich bijzonder slecht op de hoogte gesteld van de stand van de herbouw.

162 *Kerkelijk Oosterhout,* 25.

163 Archief Bisdom Breda, „Oosterhout", voorl. inv.nr. III, 8. De pastoor wou de prijs op 50 gulden per veertel rogge zetten. De plaatselijke overheid bepaalde deze op 42 gulden, terwijl volgens de pastoor in de praktijk nog veel lagere prijzen betaald werden. De bisschop van Antwerpen haastte zich blijkbaar niet om de zijde van de pastoor te kiezen; Van Eynatten al evenmin.

164 Deze datum heeft zijn opvolger Arnold Rijsbosch op fol. 173 vermeld in zijn „manuale", dat berust in het Gemeentearchief van Oosterhout (Oud archief, Inv.nr. F 189). Dit nogal chaotisch ingerichte, deels in het latijn geschreven manuaal bevat tal van interessante bijzonderheden.

165 GAO, Manuale Rijsbosch, fol. 173 en 112.

166 Aan verscheidene bestekken voegde hij bepalingen toe en streepte andere door (GAO, Oud archief, voorl. inv.nr. 1542).

167 Ongedateerd bestek in GAO, Oud archief, voorl. inv.nr. 1542.

168 Deze twee argumenten werden in 1644 door Oosterhoutse vaklieden, van wie er één, Wouter Gerit Liefmans als aannemer bij het herstel betrokken is geweest, in getuigenissen naar voren gebracht *(Tijdschrift voor Noordbrabantsche Gesch.* . . . 2e jaargang, kolommen 149 en 150).

169 Deze prent komt in een volgend hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde.

170 In 1644 werd getuigd, dat het herstel acht jaar tevoren had plaats gevonden (bron als in noot 168).

171 GAO, Oud archief, voorl. inv.nr. 1542.

172 GAO, alsvoor.

173 W. A. C. van der Colff, „Iets over Oosterhout", in: *Taxandria* 1898, 247 en 248. De klok is in 1763 opnieuw hergoten. Ze werd in 1943 door de Duitsers geroofd, maar is na de oorlog weergekeerd.

174 G. C. A. Juten, „De toren van de St. Janskerk te Oosterhout", in: *Taxandria* 1928, 25; Kalf, *Monumenten,* 269. De Oosterhoutse apotheker A. J. J. M. van Loon kwam in 1943 terecht in het geweer tegen het onder meer door Kalf verkeerd opgegeven jaartal 1527 (A. v. L., „Klok van de St. Janskerk te Oosterhout", in: *Taxandria* 1943, 148).

175 *Kerkelijk Oosterhout,* 28.

176 GAO, Manuale Rijsbosch, o.a. fol. 137 en 154.

177 *Kerkelijk Oosterhout,* 29 en 30; GAO, Manuale Rijsbosch, fol. 149 verso, waar de pastoor aantekende, dat hij op 16 februari 1638 bij een heer Baert in de kost ging. Hij heeft daar, behoudens een kort verblijf te Hal, tot eind december 1638 onderdak genoten.

178 *Kerkelijk Oosterhout,* 30.

179 GAO, Manuale Rijsbosch, onder meer fol. 154 verso en 155.

180 GAO, idem, onder meer fol. 155; zie ook fol. 138 verso.

181 GAO, idem, fol. 153 verso, 158 en 166 verso.

182 GAO, idem, fol. 159 en 159 verso. Juten heeft een transscriptie uitgegeven in *Kerkelijk Oosterhout,* 99 en 100. Deze is niet bepaald vlekkeloos. Juten schrijft b.v. „In S. Hubertus". In het origineel staat „In S.Hubertus coorken".

183 GAO, idem, fol. 159; *Kerkelijk Oosterhout* 100.

184 Op de aangegeven plaats en twee travees meer naar het westen werden resp. in 1976 en 1975 vierkante funderingen gevonden opgemetseld in bakstenen van het bekende ijsselformaat.

185 GAO, Manuale Rijsbosch, 159; *Kerkelijk Oosterhout,* 100. Een fundering voor de preekstoel is niet gevonden bij de opgravingen. Op deze plaats is in de

twintiger jaren van onze eeuw en kanaal voor de afzuiging van koude lucht uit de kerk naar de verwarming aangelegd. Zie over de preekstoel overigens noot 224.

186 Men zie over deze schilder *Taxandria*, 1895, 7 vlg. en 54 vlg.

187 GAO, Manuale Rijsbosch, fol. 139. Juten *(Kerkelijk Oosterhout,* 30) heeft de woorden „vanweghe de bielieden" kennelijk niet kunnen lezen. De oprichtingsdatum van het gilde blijkt uit een extract uit het oorspronkelijke gildeboek gebruikt in de appel-zaak tussen enige inwoners van Oosterhout en de dekens van het bijengilde (1670-1673) voor de Hoofd- en Leenbank van Breda (P. Scherft, *Inventaris... Hoofd- en Leenbank* (Breda, 1954) 87, nr. 544). De „goede weduwen" zouden Adriaentien en Elisabeth Peter Vinx hebben kunnen zijn. Zij schonken in 1637 een kroonluchter ter ere van St. Anna (Kalf, *Monumenten,* 271).

188 GAO, Manuale Rijsbosch, fol. 139. Juten *(Kerkelijk Oosterhout,* 30 noot 2) heeft verkeerdelijk 2 gouden pattacons gelezen. Patacons waren van zilver!

189 Men zie de lijst van in 1652 verkochte kerkmeubelen in *Kerkelijk Oosterhout,* 101.

190 GAO, Manuale Rijsbosch, fol. 154 verso en 159. Juten suggereert in *Kerkelijk Oosterhout,* 99, door het weglaten van een komma achter het woord „salvator", dat „boven" hier een voorzetsel is. Het is een bijwoord.

190a Een der beschrijvingen is van Andries Schoemaker in zijn Corte beschrijving der steeden enz. behoorende onder de Generaliteyt (hs. in Bibliotheek Prov. Genootschap te 's-Hertogenbosch), de andere is gegeven door kolonel Adam van Broekhuysen in zijn manuscript „Beschrijving van Breda". (RA. 's-Hertogenbosch, Collectie Cuypers van Velthoven, inv.nr. 508-509, hoofdst. 22).

191 GAO, Manuale Rijsbosch, fol. 112 verso.

192 GAO, idem, fol. 113.

193 *Kerkelijk Oosterhout,* 30; *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden,* dl. 2 (Amsterdam/Brussel, 1977) 253. L. J. Rogier meldt dat de vrede tot stand kwam op 15 mei 1648 *(Eenheid en Scheiding,* dl. 2 van *Geschiedenis der Nederlanden,* onder redactie van L. G. J. Verberne (Nijmegen, 1952) 144.

194 Juten *(Kerkelijk Oosterhout,* 31) noemt 16 juni 1648 als de dag, waarop de zeven altaren werden afgebroken en op 20 juli 1649 deed predikant Thomas Walravens volgens hem de eerste dienst in de kerk (a.w., 32). In *het Kanton* van 13 october 1883 worden als data genoemd 16 juli 1648 en 20 juni 1649! Juten baseerde zich bij zijn laatste datum op het R.K. doopboek van Oosterhout 1644-1650, bladzijde 111, waar staat: Templum nostrum invasum 20 Junii 1649. Deze mededeling is onjuist. Uit het trouwboek 1642-1658 der Nederd. Geref. gemeente blijkt, dat reeds vóór 3 december 1648 minstens vier huwelijken voor de predikant in de „grote kerk" waren gesloten. Zie ook noot 196.

195 *Kerkelijk Oosterhout,* 31. De tekst van het prinselijke bevel is gepubliceerd in *het Kanton* van 2 december 1883 en door G. C. A. Juten in zijn *Parochiën in het Bisdom Breda, Dekenaat Breda,* dl. II (Bergen-op-Zoom, 1935) 24, 25.

196 Parochie-archief Teteringen. Aantekening op afschrift van een onderhoudscontract voor de kapel aldaar tussen het Kapittel van Breda en de plaatselijke kapelmeesters gesloten. Als datum wordt opgegeven 20 juni 1648. Hoe Juten *(Kerkelijk Oosterhout,* 32) de Oosterhoutse schout jhr. Aert Coenen van Zegenwerp katholiek kan noemen, is mij een raadsel. Diens naam prijkt wel degelijk in het lidmatenregister der protestantse gemeente van Oosterhout aangelegd in 1658 (Uitgegeven in *de Nederlandsche Leeuw,* 1915, kolommen 375 en 376).

197 J. P. H. van den Broek, *Bijdragen tot de Geschiedenis van Baerle* (Tilburg, 1947) 41.

198 Men leze hierover *Kerkelijk Oosterhout*, 34 vlg. Het wedervaren der katholieken gedurende deze periode valt buiten het bestek van dit verhaal.
199 GAO. Archief Kerkeraad, Notulen van 17 mei 1659.
200 GAO. Archief Kerkeraad, Notulen van 26 october 1659.
201 GAO. Archief Kerkeraad, Notulen van 16 augustus 1665.
202 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 7, fol. 106.
203 Er kan toen ook nog een kerkmeester geweest zijn die de penningen van de „kleine", de vroegere protestantse kerk, die inmiddels verkocht was beheerde. De kerkrekeningen zijn helaas niet meer voorhanden.
204 GAO, Oud archief, voorl. inv.nr. 526: Gemeenterekening 1682, fol. 18 verso; voorl. inv.nr. 574: Gemeenterekening 1729, fol. 189 verso en 190 recto; archief Kerkeraad, Notulen van 16 augustus 1665.
205 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 9, fol. 253. Men zie ook Resolutieboek B 10, fol. 51.
206 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 9, fol. 68 verso. Besluit van 30 december 1726. In feite was de voorstelling van zaken niet juist. Er moeten immers veel inkomsten zijn geweest uit de kerkegoederen!
207 Ordonnantie van 3 maart 1747, gecopieerd in GAO, Oud archief, Resolutieboek B 13 (fol. 22 verso). Eenzelfde regeling gold al lang in de Meierij van 's-Hertogenbosch krachtens de bepalingen van een plakkaat van de Staten Generaal van 16 maart 1700. Daar wordt naar verwezen in GAO, Oud archief, Resolutieboek B 10 (fol. 51 verso).
208 Op 24 nov. 1749 werd de ambtstermijn van kerkmeester Adriaen Struyck met twee jaar, 1750 en 1751, verlengd (GAO, Oud archief, Resolutieboek B 14, fol. 7 verso). Hij was tevens schepen. Op 25 nov. 1755 werd schepen Hendrik de Rooij als kerkmeester voor de jaren 1756 en 1757 (Resolutieboek B 15, fol. 41). Zijn ambtsperiode werd met een jaar verlengd (idem, fol. 161), omdat dan de kosten van het nieuwe orgel in één rekening opgenomen zouden kunnen worden. Zijn opvolger Quirinus Heyligendorp werd 27 dec. 1758 aangesteld voor 1759 en 1760 (idem, fol. 189) en zag zijn termijn met nogmaals twee jaar verlengd (idem, fol. 249 verso).
209 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 15, fol. 41.
210 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 11, fol. 107 en 123.
211 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 15, fol. 103 en fol. 108-109 verso.
212 Begroting 1750, vastgesteld 27 dec. 1749 (GAO, Oud archief, Resolutieboek B 14, fol. 8 verso).
213 Begroting 1751, vastgesteld 16 dec. 1751 en goedgekeurd 16 febr. 1752 (GAO, Oud archief, Resolutieboek B 14, fol. 115).
214 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 14, fol. 138-140. Afschrift van brief van A. van Gils van 9 april 1752.
215 GAO, idem, fol. 144 verso - 147 verso. Antwoord van schout en schepenen aan Domeinraad van 2 mei 1752.
216 Men zie voor de bemoeiingen van Kleijn: GAO, Oud archief, Resolutieboek B 14, fol. 152 verso, 153, 183 verso en 189-190.
217 GAO, idem, fol. 194. Antwoord van de Domeinraad van 27 febr. 1753.
218 GAO, idem, fol. 203. Besluit van schepenen van 5 mei 1753. De authorisatie was gedateerd 16 april 1753.
219 GAO, idem, fol. 210. Het verzoek tot goedkeuring werd ingediend 27 juni 1753. De goedkeuring volgde op 2 juli d.a.v.
219a GAO, idem, fol. 216, 217, 218, 220, 220 verso en 222.
220 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 15, fol. 194 verso.
221 GAO, Oud archief, voorl. inv.nr. 400. Het stuk is uitgegeven door Juten *(Ker-*

kelijk Oosterhout, 100 vlg) naar een vroegere publicatie in *het Kanton* van 2 december 1883.

222 Deze koperen luchters hangen thans in de Nederl. Hervormde kerk aan de Rulstraat. Men zie voor een beschrijving (Kalf, *Monumenten,* 271). Dat de kronen van katholieke oorsprong zijn blijkt uit het opschrift van een ervan, die geschonken is „ter eeren St. Anna tot Oostht". De samenhang met het St. Anna-altaar is onmiskenbaar.

223 GAO, Manuale Rijsbosch, 159; *Kerkelijk Oosterhout,* 100.

224 Ook Kalf *(Monumenten,* 270) achtte blijkbaar de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de preekstoel die thans in de Ned. Hervormde kerk staat gemaakt is naar aanleiding van de bestelling van pastoor Rijsbosch. De stijl zou volgens Kalf die van omstreeks 1580 zijn. Ook de *Voorlopige lijst* (1931) 281, huldigt die opvatting. W. van Leeuwen *(Langs de oude brabantse kerken,* II (132 en afb. 144) dateert ± 1630-1640. Hij wijst op de overeenkomst met de preekstoel van de Evangelisch-Lutherse kerk te 's-Hertogenbosch, welke door hem (a.w., 32) op 1590-1600 gedateerd wordt. Gezien de bouwgeschiedenis van de vroegere St. Petrus en Pauluskerk aldaar, waaruit het meubel afkomstig is, lijkt me een datering 1606-1629 meer voor de hand liggend (vgl. L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis . . . bisdom 's Hertogenbosch,* IV (St. Michiels-Gestel, 1873) 337). De voorlopige lijst dent aan ± 1550 *(Voorl. lijst,* 186) bij deze preekstoel! Een derde verwante preekstoel is die van de St. Petruskerk in Hilvarenbeek. Deze draagt het jaartal 1628. W. van Leeuwen *(Langs de oude brabantse kerken,* I Baarn, 1974) 13, meent dat de renaissancestijl, waarin hij vervaardigd werd, toen al ouderwets aan het worden was. Is dat wel zo?

224a Zie noot 190a.

225 De oorspronkelijke tekening, gepubliceerd in *Kerkelijk Oosterhout* en in Kalf, *Monumenten* (264), wordt bewaard in de prentenverzameling van het Provinciaal Genootschap te 's-Hertogenbosch.

226 Op het minuutplan van het kadaster kaart sectie S komt het portaal niet meer voor.

227 De muur werd wel juist toen Pronk en Schoemaker in Oosterhout waren vernieuwd volgens laatstgenoemde (zie noot 190a), maar het is niet aan te nemen, dat men de oude muur in zijn geheel sloopte alvorens met het bouwen van de nieuwe te beginnen. Tot de vernieuwing werd door schepenen van Oosterhout besloten op 1 juni 1729 (GAO, Oud archief, Resolutieboek B 9, fol. 248). Op klachten van ingezetenen werd de muur verlaagd in 1764 (GAO, Oud archief, Resolutieboek B 16, fol. 92 verso: besluit van 6 sept. 1764).

228 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 10, fol. 240 vv. en 267.

229 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 14, fol. 204 vv. Slechts enige artikelen worden hier globaal weergegeven. Het uitgebreide bestek in zijn geheel overnemen zou te ver voeren.

230 GAO, idem, fol. 216.

231 GAO, idem, fol. 217 en 218.

232 Meer dan twee jaar werd er op alle fronten strijd geleverd over een nieuw te maken bank voor de secretaris Adriaan van Gils. (GAO, Oud archief, Resolutieboek B 12 en B 13).

233 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 15, fol. 108 verso, 109 en 109 verso: bestek, wijzigingen en overeenkomst van 9 december 1756.

234 GAO, Oud archief, Resolutieboek B 15, fol. 151 verso en 152: bestek. De aanbesteding vond plaats op 5 september 1757 in de kerk (ibidem).

235 GAO, idem, fol. 154 verso.

236 GAO, idem, fol. 169 verso, besluit van 27 februari 1758.

237 GAO, idem, fol. 180.
238 GAO, idem, fol. 180 verso.
239 GAO, idem, fol. 179 verso en 180. De organist moest ook wekelijks een concert geven voor het publiek.
240 GAO, idem, fol. 173: besluit van 7 april 1758.
241 GAO, idem, fol. 176 verso: besluit van 12 juni 1758.
242 Men raadplege: G. C. A. Juten, „Onderhandelingen over de St. Janskerk te Oosterhout", in: *Taxandria 1909*, 174-180; *Kerkelijk Oosterhout*, 48 en 49; P. Noordeloos, *De restitutie der kerken in den Franschen Tijd* (Nijmegen, 1937) 77-79.
243 P. Noordeloos, a.w., 239 vlg.
244 GAO, Archief Kerkeraad, inv.nr. 5: notulen van 18 october 1801.
245 De schuldbrieven berusten in GAO, Nieuw archief, voorl. inv.nr. 1175: Rekening en bijlagen van het beheer en de verkoop der goederen van de grote kerk. 1810-1818.
246 GAO, Archief Kerkeraad, inv.nr. 5: aantekening in dato.
247 *Kerkelijk Oosterhout*, 50-51.
248 Idem, 51.
249 P. Noordeloos, a.w., 79. We komen hier later op terug.
250 Men zie voor soortgelijke „verfraaiingen" Kalf, *Monumenten*, 213 (Dongen), a.w., 290 (Prinsenhage) en G. C. A. Juten, *Parochiën in het Bisdom Breda, Dekenaat Breda* dl. II (Bergen-op-Zoom, 1935) 194 (Terheijden).
251 Kalf, *Monumenten*, 267 (noot 1), 268 (noot 1). In de parochierekeningen komen in de jaren 1818-1820 grote bedragen voor, welke uitbetaald werden onder meer aan L. Lariviere en aan ene Lulieux of Delalieux. De kans is groot, dat met L. Lariviere de Bredase decoratieschilder Louis la Rivière is bedoeld. (vr. mededeling van mgr. J. de Lepper).
252 GAO, Nieuw archief, voorl. inv.nr. 1174: stukken betreffende de staat der kerkgebouwen; 1819 en 1823. De buitenomtrek van de ombouw is nog te zien op het minuutplan van het kadaster, kaart sectie S. De indeling is door P. J. H. Cuypers in een van zijn restauratietekeningen vastgelegd.
253 Het dichtmetselen der ramen blijkt uit een foto van het priesterkoor met de Calvarieberg en het hoofdaltaar gemaakt vóór de restauratie van 1881-1883.
254 Bij deze restauratie kwamen de oude gewelfkassen aan het licht. Ze waren hoger in de oostmuur van het zuidelijke zijkoor uitgespaard en ze waren ook spitser van vorm dan de in de jaren 1881-1883 naar Cuypers' plannen in de neo-gotische sacristie-gang aangebrachte kassen.
255 De Calvarieberg werd al gesignaleerd door Hildebrand in zijn schets „Het Noord-brabantsche Meisjen", in: *De Nederlanden. Karakterschetsen* enz. ('s Gravenhage, 1842). Later is dit verhaal steeds in de *Camera obscura* uitgegeven. A. J. van der Aa noemde de Calvarieberg in zijn *Geschiedk. Beschrijving van de Stad Breda en hare omstreken* (Gorinchem, 1845) 143 en in het *Aardr. Woordenboek der Nederlanden*, dl. 8 (Gorinchem, 1846), 517. Ook J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland* .. dl V, 235, wijdde er enige woorden aan, evenals J. B. Krüger, *Gesch. Bisdom Breda*, IV, 44.
256 In het parochie-archief (inv.nr. B 52 b) bevindt zich een aftekening van een van het altaar afkomstige steen, waarop stond: Arte et opera Van Horol, statuarii. In de parochierekeningen wordt hij echter J. B. van Hool genoemd.
257 *Biographie Nationale de Belgique* geeft nogal wat bijzonderheden over van Hool. Het Oosterhoutse altaar wordt bij vergissing „la Montagne des Oliviers" genoemd.

[258] Deze preekstoel werd met uitzondering van Hildebrand door alle in noot 255 genoemde auteurs vermeld.

[259] De grafkelder werd „ontdekt" bij graafwerkzaamheden in de viering van de kerk in het begin van 1970. Op de sluitsteen staat de tekst: GrafkeLDer Voor aLLe VVeLDoeners Van kerk en DeszeLfs aLtaren. Bij oplossing geeft dat het jaar 1820. De steen is thans ingemetseld in het portaal onder de toren. Hoe Juten *(Kerkelijk Oosterhout,* 27) kon menen, dat onder deze steen pastoor Caspar de Witte, overleden in 1634, begraven zou zijn, is een raadsel. De kromme en foutieve tekst van het opschrift had hem moeten waarschuwen.

[260] Als laatste werd in de kelder begraven de zes weken oude Anna W. Smits, overleden op 23 november 1828. Op 2 jan. 1829 werd als eerste op het nieuwe kerkhof begraven de weldoenster Dymphna van Gils. (Weldoenersboek van de parochie, 1820-1884).

[261] Sinds 1 jan. 1829 was het verboden om in de kerk en op het rond de kerk gelegen kerkhof te begraven (GAO, Nieuw archief, voorl. inv.nr. 698: stukken betreffende de begraafplaatsen 1825-1845 en 1860-1912, waarin: brief van Gedeputeerde Staten aan het stadsbestuur van Oosterhout van 11 jan. 1828).

[262] *Kerkelijk Oosterhout,* 51.

[263] GAO, Nieuw archief, voorl. inv.nr. 1174. Uit de kerkrekening van 1813 in het paroche-archief blijkt, dat Jacobus Nelsen het bestek voor de vieringtoren had gemaakt.

[264] GAO, Nieuw archief, voorl. inv.nr. 1174. In 1819 becijferde men de reparatiekosten aan de kerk besteed sedert 1809 op ruim 2783 gulden, de kosten aan de ombouw rond het koor op ruim 6044 gulden en de kosten van alsnog te verrichten reparaties op 1671 gulden.

[265] GAO, Nieuw archief, voorl. inv.nr. 1175: Stukken betreffende de afstand van de St. Janskerk door de Hervormde aan de R.K. gemeente en de verdeling der goederen en fondsen tussen beide gemeenten; 1815-1820. Hierin bevindt zich ook een rekening met bijlagen over het beheer der kerkgoederen van 1 jan. 1810 - 28 febr. 1818.

[266] R.A. 's-Hertogenbosch, Archief van de provinciale griffie, inv.nr. 5879; stukken betreffende de afkoop van de onderhoudsplicht van kerken en torens. Krachtens Kon. Besluit van 13 aug. 1819 werd op 18 december 1819 een contract tot afkoop gesloten. Op 18 april 1820 werd dit door de koning goedgekeurd. In het originele contract is het woord „kerk" doorgestreept, alsof het contract de toren zou betreffen. De toren behoorde echter aan de stad Oosterhout en met haar werd een apart contract gesloten.

[267] GAO, Oud archief, Register van plakkaten 1769-1789, fol. 131-139 verso. In Oosterhout werd het plakkaat ter puie gepubliceerd op 31 jan. 1778.

[268] Zie artikel 2 van het bedoelde plakkaat. Het supplementaire karakter van de verplichting kwam ook tot uiting in de resolutie van het Departementaal bestuur van Braband van 3 januari 1805 met betrekking tot de kerk van Goirle. V. van der Aura, „Herstellingswerken aan de kerk van Goirle", in *Taxandria,* 1896, 120-124.

[269] Drossaers, a.w., dl. I, Inleiding, pag. XIV.

[270] Bestek en conditiën van aanbesteding in het parochie-archief nr. B 91, van 25 mei en 19 juli 1838.

[271] Parochie-archief. Notulen kerkbestuur van 2 jan., 13 feb. en 10 maart 1853.

[272] Algemene gegevens over dit slotje zijn te vinden in de Inleiding van het artikel „De slotjes van Oosterhout I" van de hand van J. H. van Mosselveld in: *Jaarboek Oranjeboom* 17 (1964), 61 vlg. Het huis werd voor f 9000,— verkocht

aan Jacobus Specht, koopman te Zierikzee (Parochie-archief, Notulen kerkbestuur van 6 sept. 1859).

273 Vanaf 1804 tot 11 october 1859 onstond een serie doopregisters „in Pastoratu" en een serie „in Ecclesia".

274 In de notulen van het kerkbestuur wordt op 6 jan. 1860 als bedrag genoemd f 17172,65.

275 Parochie-archief, Register XV: Zaken rakende de pastoor en de kapelaan. Hierin is aangetekend, dat op 15 october 1859 de nieuwe pastorie is betrokken.

276 Parochie-archief, Notulen kerkbestuur van 19 sept., 30 sept., 12 nov. en 10 dec. 1861 en van 24 apr. en 10 juli 1862.

277 Idem, Notulen kerkbestuur van 3 october 1862.

278 Idem, Notulen kerkbestuur van 24 apr., 10 juli en 22 juli 1862. Met „binnenmuren" bedoelde men ongetwijfeld ook de binnenkant van de buitenmuren.

279 Parochie-archief, Inv.nrs. C 138 tot en met C 140. De kosten bedroegen f 2600,—.

280 GAO, Nieuw archief, Ingekomen stukken, brief van 23 december 1819 van het kerkbestuur (Inv.nr. 147).

281 Idem, Nieuw archief, Register van Uitg. stukken (Inv.nr. 269), brief van Burgemeesteren aan Gedeputeerde Staten van 19 juni 1820, waarin zij hun standpunt kenbaar maken en om advies vragen.

282 Parochie-archief, Inv.nr. B 59. Authentiek afschrift van een brief van 2 januari 1827 door kerkmeester F. X. Janssens namens het kerkbestuur gezonden aan het stadsbestuur van Oosterhout.

283 Zie de brief genoemd in noot 281. Inderdaad was het kerkbestuur inmiddels op de hoogte van het na te noemen decreet van 12 jan. 1799, op grond waarvan de eigendom aan de katholieke parochie toekwam. Hallungius kende dit decreet op dat moment nog niet volgens Janssens.

284 Behalve op dit terrein streden Janssens en Hallungius jarenlang over het door Janssens zelf „oneervol" genoemde ontslag uit zijn functie van maire, het achterwege blijven van de vaststelling van de gemeenterekeningen uit de periode 1810-1813 en over de oprichting van de stedelijke schutterij die Janssens door een fanatieke strijd meer dan tien jaar tegen wist te houden.

285 De niet nader omschreven verzoeken waren welzeker dat van 13 feb. 1817 tot vergroting der kerk ten koste van de ruimte op het kerkhof en dat van 23 dec. 1819 over de kerkhofmuren. Het bestek „van 1810" is te vinden in GAO, Oud archief, voorl. inv.nr. 102: register van aanbesteding van werken 1803-1811. De aanbesteding geschiedde op 12 sep. 1809.

286 GAO, Nieuw archief, inv.nr. 269: Reg. van Uitg. stukken, brief van Burgemeesteren aan Ged. Staten van 16 sep. 1820.

287 Parochie-archief, inv.nr. B 59.

288 Zie het besluit van Ged. Staten van 18 oct. 1821, litt. AA. Het R.K. Kerkbestuur kreeg wel de verplichting te gedogen, dat zolang de gemeente geen algemene begraafplaats had aangelegd, zoals haar opgedragen werd, ook de lijken van niet-parochianen op haar kerkhof begraven zouden worden (GAO, Nieuw archief, inv.nr. 1175a: Stukken betreffende het geschil tussen de stad en het R.K. Kerkbestuur over het kerkhof rond de St. Janskerk 1820-1827).

289 Op 25 oct. 1821 zond het kerkbestuur aan het stadsbestuur een brief, waarin de stad gesommeerd werd voor 1 nov. 1822 voor een algemene begraafplaats te zorgen (ibidem).

290 Afwijzende beschikkingen werden door Ged. Staten genomen op 9 dec. 1826, litt. EE en op 23 jan. 1827, litt. XX (ibidem). F. X. Janssens heeft op 31 jan. 1827 nog advocaat Lightenveld te 's-Hertogenbosch, niet bepaald een vriend

van Hallungius, ingeschakeld in deze zaak. (Men zie over deze merkwaardige man, de latere minister: J. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren* ('s-Gravenhage, 1953) 85.

291 GAO, Nieuw archief, inv.nr. 698: Stukken betreffende de begraafplaatsen; 1825-1845 en 1860-1912.

292 Kalf, *Monumenten,* 264. Hij vermeldt als restauratieperiode 1880-1882. Dat is niet juist: men vergelijke met *Kerkelijk Oosterhout,* 53 en 54. Een aantal tekeningen van Cuypers betrekkelijk de Oosterhoutse kerk is bewaard gebleven. Zij berusten thans te Amsterdam in het Documentatiecentrum voor Architectuur, Droogbak 1a.

293 Kalf, *Monumenten,* 290; H. P. R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse Kerkelijke Bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage, 1972) met artikelen over Cuypers op pag. 95 en Van Langelaar op pag. 102 beide met litteratuuropgaven. De restauratie van de Oosterhoutse kerk is ten onrechte niet vermeld bij Van Langelaar, terwijl de gelijktijdige restauratie door hetzelfde duo van de St. Petruskerk te Gilze (door Kalf, a.w. op pag. 236 verhaald) al evenmin goed is weergegeven.

294 Notulen kerkbestuur van 13 oct. 1880. De notulen vermelden plannen van „A. Cuipers", maar er is geen twijfel aan, dat P. J. H. Cuypers bedoeld is.

295 *Kerkelijk Oosterhout,* 53. De plaats van de hulpkerk blijkt uit een marginale aantekening in een exemplaar in het Gemeentearchief. Op deze plaatsing wijst ook een bepaling in de na te noemen aannemingsovereenkomst die voorschreef dat de grond benodigd om de bouwplek te egaliseren uitgegraven moest worden, waar de buitenmuur van de nieuwe noordelijke zijbeuk gefundeerd zou worden (zie volgende noot).

296 Proces-verbaal van aanbesteding d.d. 23 maart 1881, losliggend in het „Folioboek van J. J. van Langelaar", Parochie-archief, inv.nr. XXIX.

297 Ook in Terheijden staat de sacristie tamelijk los van de kerk. Vermoedelijk wilde Cuypers het uitzicht op het koor zoveel mogelijk sparen. In Oosterhout kwam daar niets meer van terecht, toen tussen zuider-transept en sacristie een kapel gebouwd werd in de jaren 1908-1909. Cuypers had trouwens in eerste instantie een veel kleinere sacristie gepland dan de later op verzoek van het kerkbestuur gerealiseerde versie.

298 Kalf, *Monumenten,* plattegrond t.o. pag. 264. Hij meende in de door Cuypers aangebrachte gang een 15de eeuws bouwsel te moeten zien. Op de tekening van Pronk (zie noot 254) reikt het dak van de oude sacristie veel hoger. Deze hoogte kon Cuypers niet meer bereiken, omdat hij de dorpel van het zuidelijke koorvenster een eind had laten zakken.

299 Kalf, *Monumenten,* 267.

300 Kalf, a.w., 267 en 268.

301 Kalf, a.w., 268.

302 Staat van kosten van „meerwerk" d.d. 31 juli 1884, losliggend in het „Folioboek" voornoemd.

303 Ibidem; Kalf, *Monumenten,* 268.

304 Kalf, a.w., 268, noot 1.

305 De oude lessenaarsdaken zijn nog te zien op de tekening van Pronk.

306 De spaarvelden werden gedicht in een iets lichtergekleurde steensoort en zijn telkens aan weerszijden van de dwarsdaken op de zijbeuken nog goed te zien.

307 Kalf, *Monumenten,* 264 en plattegrond tegenover deze bladzijde.

308 Kalf, a.w., 268. Bij de buitenste beuken loopt het gewelf vanuit het midden naar buiten op. Op die manier konden er hogere vensters geplaatst worden. Aan de noordzijde der kerk zijn boven de gewelven, tussen de gewelfvelden

van binnen- en buitenbeuk in, nog resten aangetroffen van de vroegere buitenmuur der kerk. De witkalk zit er vele lagen dik op.

309 Kalf, a.w., 289. Hij geeft als datering op „ongeveer 1564". Uit G. C. A. Juten, *Parochiën ... Dekenaat Breda,* dl. 2, 12 en 13 valt op te maken, dat de zijbeuken in 1551 reeds klaar waren.

310 Kalf, a.w., 236.

311 Kalf, a.w., 267 en 268.

312 Kalf, a.w., 268. Bij de jongste restauratie is gebleken, dat aan minstens twee zuilen aan de zuidzijde van het schip (de eerste en de zesde gerekend vanaf de toren) tufsteen was verwerkt. Baksteen werd niet aangetroffen, maar dat kan toeval zijn: de gehakte gaten waren klein in omvang.

313 Op de staat van „meerwerk" komt een post voor van f 480,— vanwege „het omgieten der kolommen met cement".

314 Kalf, *Monumenten,* 267. De kapitelen werden in de kerk gekapt door houwers van het atelier van Cuypers en Stolzenberg te Roermond (Nota van dit atelier losliggend in het genoemde „Folioboek".

315 Men vergelijke de uit ongeveer dezelfde tijd daterende kerken van Prinsenhage (Kalf, *Monumenten,* 291 met interieurfoto) en Terheijden (Kalf, a.w., 339 met interieurfoto).

316 *Het Kanton Oosterhout* van 13 dec. 1941.

317 *Kerkelijk Oosterhout,* 53. Parochie-archief, inv.nr. XXXI, „Kasboek van J. J. van Langelaar". De kerkrekingen geven slechts zeer onvolledige informatie. Veel ging buiten de normale rekening om.

318 Kerkrekening 1882, Afdeling II, „Buitengewone inkomsten" resp. Afdeling II der Uitgaven, „Buitengewone herstellingen".

319 De geleende kapitalen werden buiten de rekeningen gehouden. De hoofdsommen zijn, en dan nog slechts ten dele gespecificeerd, te vinden in de post: „interest gevestigde schuldenlast".

320 Het van pastoor Smits geleende kapitaal verschijnt pas in 1904 in de kerkrekening. De obligatie werd nl. na diens dood teruggegeven aan de parochie gedeeltelijk ten hare gunste en deels om er aan derden legaten van uit te keren.

321 G. C. A. Juten, *Parochiën ... Dekenaat Breda,* dl. 2, 194, 200 en 201.

322 *Kerkelijk Oosterhout,* 54.

323 Gerrit Slagmolen, *Muzieklexicon,* 3e druk, dl. 2, 238; *Het Kanton Oosterhout,* 30 september 1883.

324 *Het Kanton Oosterhout,* 30 september 1883.

325 *Gedenkboek Liedertafel Aurora 1881-1931* (Oosterhout, 1931) 11 en 19; Bevolkingsregister Oosterhout.

326 In 1881 werd blijkens de kerkrekening behalve voor het gewone orgelonderhoud aan de Oosterhoutse orgelbouwer H. C. van der Aa nog een bedrag van f 111,84 betaald op de post „Gewoon onderhoud en buitengewone herstellingen". Zou Van der Aa voor dit bedrag het orgel gedemonteerd of in de toren geplaatst hebben?

327 Voor het harmonium werd f 275,— neergeteld volgens de kerkrekening 1881, post „Aanschaffing voorwerpen ..."

328 Parochie-archief, inv.nr. D 60: bestek en begroting.

329 Parochie-archief, Notulen april 1888.

330 Kerkrekening 1890, post „Aanschaffing voorwerpen ..."; Juten *(Kerkelijk Oosterhout,* 54) rondt het bedrag af op f 10.000,—. Het orgel zal ingespeeld zijn op 29 juli 1890 (Aantekening „De Klerk" in het dossier „Oosterhout, St.

Jan" van de Werkgroep voor Orgeldocumentatie, Streekarchivariaat Oosterhout).

331 Art. 6 der additionele artikelen, laatste lid, van de Staatsregeling. Men zie P. Noordeloos, *De Restitutie*, 79.

332 A. S. de Blécourt, *Kort begrip van het Oud-Vaderlands Burgerlijk Recht*, 4e druk, 256.

333 Zoals we al eerder zagen, rustte deze verplichting op de geestelijke tiendheffer krachtens het plakkaat van de Staten Generaal van 16 jan. 1778.

334 Overeenkomst van 19 dec. 1819, goedgekeurd door de koning op 18 april 1820 (GAO, Nieuw Archief, voorl. inv.nr. 1175c: stukken betreffende de afkoop van de onderhoudsplicht van de toren der St. Janskerk, 1819-1823).

335 GAO, Notulen gemeenteraad van 16 juli 1838.

336 GAO, Notulen gemeenteraad van 19 juli 1867.

337 GAO, Notulen gemeenteraad o.a. van 11 juni 1870; het oorspronkelijke bestek in Nieuw archief, voorl. inv.nr. 571 (zegelplichtige akten); men zie voorts voorl. inv.nr. 368 (stukken betreffende het herstel van de gemeentetoren 1868-1891) en voorl. inv.nr. 755 (register van door de gemeente uitgevoerde openbare werken).

338 In het *Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout* van 7 october 1883 werd de herstelling „weinig geslaagd" genoemd.

339 In het *Jaarverslag van het St. Bernulphusgilde*, 1890, 53 werden ze als „onoordeelkundig" betiteld (Kalf, *Monumenten*, 263, 264).

340 Akte van 9 juni 1883 ingeschreven in het Notulenboek van het kerkbestuur ná de notulen van 15 aug. 1883. De gemeente hield aan zich een ruimte beganegronds aan de westzijde hoog 4,75 meter, breed 7,50 meter en diep 5 meter. Uit de hoogtemaat is af te leiden, dat deze ruimte vrij gehouden was om de deuren naar binnen te kunnen openen; uit de breedte en diepte, om de traptoren te kunnen bereiken. Mogelijk moest het raam dienen om licht te verschaffen op de koortrap.

341 Kalf, *Monumenten*, 264; *Kerkelijk Oosterhout*, 55.

342 GAO, Notulen geheime raadsvergadering van 30 mei 1888.

343 Zowel A. J. van der Aa *(Aardrijkskundig Woordenboek der Nederl.*, dl. 8, (Gorinhem, 1846) 518, als J. B. Krüger *Kerk. Gesch. Bisdom van Breda*, IV, 42) melden, dat de Heer van Breda leem geschonken zou hebben uit zijn heide om de stenen te bakken voor het bouwen van de toren. Hieraan zou het gehucht Steenhoven zijn naam danken. Dit verhaal is reeds genoteerd door kolonel Adam van Broekhuysen rond 1738 (zie noot 190a).

344 De oude toestand is nog te zien op een foto van 1 april 1889 berustend in het gemeente-archief van Oosterhout. Notulen geheime raadsvergaderingen van 5 juli en 6 aug. 1890.

345 *Kerkelijk Oosterhout*, 54. Volgens een marginale aantekening van apotheker Van Loon was het door Juten gemelde witte marmer in feite zandsteen. Bij de afbraak in 1970 bleek de apotheker het bij het rechte eind gehad te hebben.

346 *Kerkelijk Oosterhout*, 55.

347 Kalf, *Monumenten*, 264. Hij meldt als bouwjaar 1892. Juten *(Kerkelijk Oosterhout*, 54 en 55) geeft 1893 op. In de notulen van het kerkbestuur wordt de schenking van 4000 gulden door „een edelen weldoener" medegedeeld op 28 april 1893.

348 *Kerkelijk Oosterhout*, 55. Juten meldt, dat de kapel van de H. Familie in 1909 beschilderd zal worden. In een exemplaar in het gemeente-archief heeft archivaris drs. C. Th. Lohmann de namen der schenkers aangetekend, alsmede, dat W. A. Fick nog vóór de kapel klaar was in augustus 1909 overleed.

[349] *Kerkelijk Oosterhout,* 55; Kalf, *Monumenten,* 264; parochie-archief, inv.nrs. E 32 en E 34.
[350] Thans is deze steen ingemetseld in het grote portaal onder de toren.
[351] Twee tekeningen met ontwerpen daarvan, gemaakt door P. Cuypers in 1920, berusten in het parochie-archief.
[352] De gegevens over deze restauratie zijn ontleend aan een persbericht van 18 januari 1921 (uit *het Kanton*?) in een knipselboek (in fotocopie aanwezig in het gemeente-archief) van apotheker A. J. J. M. van Loon. In de marge vermeldde de heer Van Loon, dat mr. A. J. M. Smits - van Mierlo de schenker was. De notulen van het kerkbestuur geven over deze zaak geen inlichtingen.
[353] Notulen kerkbestuur van 16 mei 1923. Zonder twijfel zijn bij de aanleg van de verwarmingskanalen de fundamenten der vroegere kerk aan het licht gekomen. Men moest er dwars doorheen breken. Niets is daarover echter gepubliceerd. Uit de overlevering is bekend, dat de grafkelder van 1820 toen ook open is geweest en dat apotheker Van Loon daar weet van had.
[354] Blijkens de „onnauwkeurigheden" (anachronismen e.d.) in de ramen in beeld gebracht is de pastoor het stadium van de amateur nooit ontstegen.
[355] De drie klokken resp. uit 1527, 1763 en 1910 werden in februari 1943 weggehaald. Alleen de klok van 1763 keerde na de oorlog terug.
[356] De gemeenteraad machtigde B. en W. tot de transactie op 27 mei 1959 (GAO, Raadsstukken van genoemde datum).
[357] Fotoverzameling der gemeente Oosterhout, „Gebeurtenissen".
[358] In *Het Kanton* van 7 september 1961 stond een heel pleidooi van „een ingezetene" voor afbouw van de derde geleding van de toren. Een „andere ingezetene" sloot zich in *Het Kanton* van 28 september 1961 bij deze gedachte aan. Hij had zware bedenkingen tegen de lage spits die Sturm voor ogen had. „Waarom geen plat dak?", vroeg hij zich af.
[359] J. H. Besselaar, *Torens van Nederland,* (Bussum, 1972) 68.
[360] Hekeldicht van A. Oomens in *Het Kanton* van 22 september 1971.
[361] *Het Kanton,* 16 september 1971; *De Zingende Torens van Nederland,* aflevering 11, 1973.
[362] De belangstelling voor de vondsten was enorm. Dat legde een zware druk op de „mannen die het allemaal wel zouden weten". Tussen het graafwerk door moest rap gestudeerd worden.
[363] In plaats van de ijzeren brugstaven in de vensters heeft men thans bronzen exemplaren gemonteerd. Het euvel zal nu wel tot het verleden behoren.
[364] Deze oplossing heeft architect Sturm ook al eens toegepast bij de restauratie van het oude gemeentehuis van Roosendaal.
[365] Deze titel werd verleend door paus Paulus VI bij decreet van 25 october 1977.
[366] Men zie over de controverse tussen Cuypers en Alberdingk Thijm met hun „Amsterdamse school" en de leden van het St. Bernulphus-gilde H. P. R. Rosenberg, De 19de-eeuwse Kerkelijke bouwkunst in Nederland ('s-Gravenhage, 1972) en wel het hoofdstuk: Het St. Bernulphusgilde, Tepe en Cuypers (pag. 51-54).